

**Ж.Е.СЕЙТЖАНОВ, Н.Б.ТАЖИГАЛИЕВА,
С.А.АРЗЫМБЕТОВА**

**ИНГЛИС, ӨЗБЕК ҲӘМ
ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕГИ
ҚАРАТПА АҒЗАЛАР**

ЎЗБЕКСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ЖОҚАРЫ ҲӘМ ОРТА АРНАЎЛЫ
БИЛИМ МИНИСТРЛИГИ

БЕРДАҚ АТЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТЛИК
УНИВЕРСИТЕТИ

**Ж.Е. СЕЙТЖАНОВ, Н.Б. ТАЖИГАЛИЕВА,
С.А. АРЗЫМБЕТОВА**

**ИНГЛИС, ӨЗБЕК ҲӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ
ТИЛЛЕРИНДЕГИ ҚАРАТПА АҒЗАЛАР**

ОҚЫЎ-МЕТОДИКАЛЫҚ ҚОЛЛАНБА

"Adabiyot uchqunlari"
Тошкент - 2018 йил

УДК 824.612
ББК 86(У-8) М-36

Ж.Е. Сейтжанов, Н.Б.Тажигалиева, С.А. Арзымбетова. Инглис, өзбек ҳам қарақалпақ тиллериндеги қаратпа ағзалар — Тошкент: «Adabiyot uchqunlari», 2018 – 74 б.

УДК 824.612

Пикир билдириўшилер:

филология илимлари кандидаты Г.Тлеумуратов
педагогика илимлари кандидаты Дж. Қурбанбаев

Оқыў-методикалық қолланбада қаратпа ағзалардың тилдеги орны, ўазыйпалары, гәп ҳам оның бөлөклери менен байланысы, қолланыў шеңбери, инглис, өзбек, қарақалпақ тиллеринде қаратпа ағзалардың сәўлелениўи ҳам салыстырылып атырған тиллерде инсанларға мүнәсибет билдириў қураллары изертленген.

Усы оқыў-методикалық қолланба инглис, өзбек ҳам қарақалпақ тил билими мәселелери менен шуғылланып атырған жас алымлар, излениўшилер, жоқары оқыў орынларында филология тараўы бойынша билим алып атырған студентлер, соның менен бирге, салыстырмалы тил билими ҳам аўдарма теориясына қызығыўшы кең жәмийетшиликке арналған.

Жуўаплы редактор:

филология илимлари кандидаты, доцент А.Абдиев

ISBN 978-9943-46-619-7

© Ж. Сейтжанов, 2018
© «Adabiyot uchqunlari», 2018

1
1
Б
Е
М
П
Р
Б
М
Е
187
И

МАЗМУНЫ

КИРИСИҮ	3
1 БАП. ТИЛ ИЛИМИНДЕ ҚАРАТПА АҒЗА ТЕОРИЯСЫ	
1.1. Қаратпа ағзаның тилдеги атамасы.....	11
1.2. Қаратпа ағза полифункционал синтактикалық бірлік сыпатында.....	20
2 БАП. ИНГЛИС, ӨЗБЕК ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ ҚАРАТПА АҒЗАЛАРЫНЫҢ СӘҮЛЕЛЕНИҮИ	
2.1. Қаратпа ағзаның сөз бенен сәулелениуі.....	29
2.2. Қаратпа ағзаның сөз бирикпеси менен сәулелениуі.....	45
2.3. Қаратпа ағзаның гәптеги орны.....	50
3 БАП. ИНГЛИС, ӨЗБЕК ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ ҚАРАТПА АҒЗА СӘҮЛЕЛЕГЕН ШАХСЛАРҒА МҮНӘСИБЕТ БИЛДИРИҮШИ ҚУРАЛЛАР	
3.1. Қаратпа ағза сәулелеген шахсларға жақсы мүнәсибет билдириуіши кураллар	55
3.2. Қаратпа ағза сәулелеген шахсларға жаман мүнәсибет билдириуіши кураллар.....	64
3.3. Нейтрал мүнәсибет сәулелендириуіши қаратпа ағзалар	68
ЖУҮМАҚЛАҮ	73
ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ	77

КИРИСИЎ

Ўзбекистан Республикасында ақырғы ўақытларда шет тиллерин ўйрениў хэм оқытыўдың комплекс системасын жүзеге келтириў бойынша ис илажлары әмелге асырылмақта. 2012 жыл 10 декабрьде биринши Президентимиз тәрәпинен қабыл етилген ПҚ-1875-санлы “Шет тиллерди ўйрениў системасын буннан былайда тереңлестириў ис илажлары ҳаққында”ғы Қарарын мысал етип келтириў мүмкин. Қарарда шет тиллерин оқытыўда оқымыслы, заманагөй пикирлеўши жас әўладты тәрбиялаў, Республикамыздың дүнья жәмийетине жәнede интеграцияланыўына бағдарланған система жаратыў мақсет қылып алынған¹.

Ўзбекистан өз ғәрезсизлигин қолға кириткен күннен баслап–ақ дүнья жәмийетине қарай жүзленди. Тарийхый қысқа ўақыт аралығында көплеп шет мәмлекетлер менен саўда, экономикалық, сиясий, мәдений хэм дипломатиялық байланыслар орнатылды. Ўзбекистан БМШ ға ағза болды, миллий қәдриятларға мүнәсибет түптен жаңаланды, мәмлекетимизде халық–аралық илим–пән интеграцияласыў процесси бир қанша тереңлести. Бул жағдай елимизде шет тиллерге болған қызығыўшылықтың кескин асыўына себеп болды. Бүгинги күнде мәмлекетимиз ушын шет тиллер бойынша тәжирийбели қәнийгелерге хэм аўдармашыларға талап жүдә күшли. Бул болса, өз нәўбетинде, шет тиллери бойынша сабақлықлар, оқыў – методикалық қолланбалар жаратыў хэмде оларды тереңлестириў, шет тиллери бойынша билимлендириў методикасын толық реформалаўды талап етеди.

Қолланбаның темасы салыстырмалы тил билимине тийисли болып, салыстырма тил билими шет тилин оқытыў методикасының лингводидактикалық тийкары есапланады, солай етип ол шет тилди

---

¹ Ўзбекистан Республикасы биринши Президентиниң 2012 жыл 10 декабрьдеги ПҚ-1875-санлы “Шет тиллерди ўйрениў системасын буннан былайда тереңлестириў ис илажлары ҳаққында”ғы Қарары.

өзлестирип атырғанлар сөйлеўде жүзеге келетуғын тиллер–ара мүнәсибетти хәм карама–қарсылықларды айдынластырады, яғный студентлер ушын шет тилди толық өзлестиріў хәмде турақлы байланыс куралы дәрежесине көтеріўдиң қолайлы хәм нәтийжели тәреплерин анық көрсетип береді.

Тиллик байланыста мәдениятты сәўлелендириўге қаратылған пән – лингвокультурология илими байланысты дурыс хәм жеткиликли әмелге асырыўға жақыннан жәрдем береді. Басқаша айтқанда, қолланба шет тилин үйретиў методикасында мәдениятлар–ара байланысты сәўлелендириўге мүнәсип үлес қосады. Себеби, қаратпа ағзалар тилдеги ең жарқын культуремалардан бири хәм олар диалогта көп ушырайтуғын хәмде ўазыйпасы жағынан рең-бәрең синтактикалық жағдай есапланады. Жоқарыда келтирилген пикирлер қолланбаның актуаллығын көрсетеді.

Тил билими теориясы хәм типологиялық лингвистикада машқаланың базы бир тәреплери түрли дәўирлерде хәм грамматикалық аспектте турақлы дәрежеде жарытылған болсада, инглиз, өзбек хәмде қарақалпақ тиллеринде қаратпа ағзалардың когнитив хәм мәдениятлар–ара өзине сәйкеслиги, тиллик мазмун–мәниси арнаўлы изертленбеген.

Қаратпа ағзалар инглиз, немис, француз, рус хәм өзбек тиллеринде түрли тәреплерге салыстырып изертленген. Инглиз тилиндеги қаратпа ағзада мүнәсибеттиң сәўлелениўи төмендеги илимий жұмысларда келтирилген: Eminovich C.A. The Intimacy of address: Friendship Markers in children's social play. // Language in society. 1981; Газиева Г.А. Обращение как коммуникативная единица языка (на материале современного английского языка). –Ташкент,1988; Минина О.Г. Обращение в современном английском языке. Коммуникативно-прагматический аспект. –Белгород, 2002.

Айтып өтиўимиз керек, кейинги жылларда баспаға шығарылған инглиз тили теориялық грамматикасында қаратпа ағзаның өзине тән екенлиги итибардан шетте қалған.

Немис тилиндеги қаратпа ағзалар интонациясын Ц.З.Марголина изертлеген (Интонация обращений в современном немецком языке. 1978). Француз тилиндеги қаратпа ағзада мүнәсибет сәўлелениўин М.К.Липатова “Обращение как средство выражения эмоциональной оценки в современном французском языке” (1984) темасындағы докторлық жумысында үйренген. Рус тилиндеги қаратпа ағзаға тийисли бир қатар изертлеў ислери алып барылған. (Кузмичева В.К. Интонация обращения в современном русском литературном языке. 1964; Аль-Кадими Т.Т.Обращение в современном русском языке.1984) хәм басқалар.

Қаратпа ағзалар салыстырмалы аспектте де үйренілген. (Велтистова А.В. Обращение в современном английском языке (в сопоставлении с русским), 1964; Аитова Х.Р. Речевые этикетные формулы обращения к собеседнику (на материале русского и английского языков), 2003; Проничев В.П. Синтаксис обращения (на материале русского и сербохорватского языков), 1971; Митали С. Обращение как элемент русского речевого этикета в сравнении с бенгальским, 2001). Қаратпа ағзалардың айырым тәреплери өзбек тили илиминде де изертленген.

Мәселен, Р.Р.Сайфуллаевтың «Хәзирги өзбек әдебий тилинде қаратпа ағза», рус хәм өзбек тиллериниң салыстырмалы анализи тийкарында ислеп шығылған Б.Х.Раҳматиллаеваның «Этикетные формы обращения и привлечения внимания в современном русском языке (в сопоставлении с узбекским)» темасындағы докторлық диссертацияларында қаратпа ағза, оның гәп бөлеклери (баслаўыш, баянлаўыш, толықлаўыш, анықлаўыш, пысықлаўыш пенен) менен байланыслылығы, өзбек тилиндеги грамматикалық, лексикалық кәсийетлери хәм дүзилиси ҳаққында итибарға ылайық теориялар бар. XXI

эсир өзбек тил илиминдеги қаратпа ағза анализине тийисли жәнede бир канша изертлеў жумыслары бар. З.А.Акбарованың «Өзбек тилинде мүрәжәттлер хәм оның тиллик изертлениўи»¹, Н.Ш.Ахмедованың «Өзбек тилинде мүрәжәт бирликлериниң семантикалық–коннотатив изертлениўи»² хәм Х.Б.Самигованың «Инглис хәм өзбек тиллеринде еркелетиў функционал–семантикалық майданы»³ илимий излениўлери соларға киреди. З.А.Акбарова өз жумысында өзбек тилиндеги мүрәжәт түрлери жарытылған. Изертлеўге қаратпа ағзаның атамасы, ўазыйпалары, қоңсылас гәп пенен байланыслары анализи қошап алынбаған. Н.Ш.Ахмедова өз илимий жумысында қаратпа ағзаға жаңаша көз–қарас пенен қарап, «қаратпа ағза» термини орнына «мүрәжәт бирлиги» деген терминди қолап–қуўатлаўды усыныс етеди.

Оның пикиринше: «Қаратпа ағза сөзи өзбекше сөз болсада, мүрәжәт бирлиги бирикпесине қарағанда тар түсиникти сәўлелендиреди. Сондай–ақ, рус тилиндеги *обращение* сөзиниң «мүрәжәт,мүрәжәтнама» семасы сол сөздиң ең актив ислетилетуғын сәўлелениўи есапланады.«Қаратпа ағза» семасы болса избе–изликте оннан кейин туратуғын хәм «мүрәжәт» семасы тийкарында келип шығатуғын сема»⁴. Бул қолапба салыстырыў тил билимине тийисли болғаны ушын «қаратпа ағза» терминин ислеттик. Х.Б.Самигованың кандидатлық диссертациясында еркелетиў қураллары инглис хәм өзбек тиллери мысалында изертленген. Онда инглис хәм өзбек тиллериндеги еркелетиў функционал–семантикалық майданы салыстырмалы–типологиялық, компонент анализи тийкарында изертленген. Бирақ қаратпа ағзаны жеке ҳалда арнаўлы изертлеў хәм теориялық тийкарлаў изертлеў ўазыйпасына кирмейди.

---

¹Акбарова З.А. Ўзбек тилида мурожаат шаклари ва унинг лисоний тадқиқи. Филол.фан. номз. ...дис.авторевф. –Тошкент, 2007. –23 б..

²Ахмедова Н.Ш. Ўзбек тилида мурожаат бирликларининг семантик-коннотатив тадқиқи. Филол.фан. номз. ...дис.авторевф. –Тошкент, 2008. – 25 б.

³Самигова Х.Б. Инглиз ва ўзбек тилларида эркалаш функционал-семантик майдони. Филол.фан. номз. ...дис.авторевф. –Тошкент, 2010. –24 б.

⁴ Ахмедова Н.Ш. Көрсетилген авторевферат. –Б. 7.

Қарақалпақ тил билиминде қаратпа ағзалар ҳаққында тек ғана үлкен илимий грамматикаларда айтып өтилген.

Өзбек тили грамматикасына тийисли шығармаларында да қаратпа ағзалар ҳаққында қысқа мағлыұматларда ушырайды. Солардан, А.Ғуломов хэм М.Асқаровалардың китабында қаратпа ағза сөйлеўшениң сөйлеў қаратылған шахсты билдириўи, оның ғәрезсиз гәп болып кела алыўы хэм ўазыйпасы хэмде әҳмийети ҳаққында мағлыұматлар келтирилген¹.

Қаратпа ағзалар бойынша жазылған илимий жұмысларда базы бир бөлимлериниң тийкары улыўма тил билимине сүйенген. Қаратпа ағзаларды заманагөй тил билими жеңислеринен келип шыққан ҳалда изертлеў пәнимизде жаңа көринислерин ашыўы тәбийий.

Соныда айтып өтиў керек, бүгинги күнге шекем англис, өзбек хэм карақалпақ тиллериндеги қаратпа ағзалар салыстырыў жолы менен изертленбеген. Бул қолланбаның басқа типологиялық изертлеўлерден паркы сонда, онда өз–ара кескин қарама–қарсылыққа ийе болған айрықша система хэм мәдениятқа тийисли үш тил, яғный англис, өзбек хэм карақалпақ тиллериндеги қаратпа ағзалар изертленди хэм онда заманагөй тил билими ерискен жаңа жетискенликлер есапқа алынды.

---

¹ Ғуломов А., Асқарова М. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. –Тошкент: Ўқитувчи, 1987. –Б. 149-155.

1 БАП. ТИЛ ИЛИМИНДЕ ҚАРАТПА АҒЗА ТЕОРИЯСЫ

1.1. Қаратпа ағзаның тилдеги атамасы

Тилде сондай бирликлер бар, оларды үйрениў тил илиминде де, хәзирги заман тил илиминдеги кульминациялық машқала есапланған. Сондай тил бирликлеринен бири қаратпа ағза есапланады.

Белгили болғанындай, «қаратпа ағза сөйлеўши хәм сөйлеў қаратылған шахсты билдиреди... Қаратпа ағза II бетке қаратылған болады. Қаратпа ағзаның тийкарғы ўазыйпасы сөйлеўге, айтылып атырған пикирге тыцлаўшының дыққатын аўдарыў. Бул қәсийет қаратпа ағзаның диалоглы сөйлеў ушын характерли екенин көрсетеди»¹.

Рус хәм инглис тил илиминде қаратпа ағзаға жүдә үлкен итибар берилген. Инглис хәм рус тил илиминде қаратпа ағзаны үйрениўге арналған мақалалар, диссертация жұмыслары, монографиялар бар. Солардан, инглис тил илиминдеги қаратпа ағзаға арналған диссертация жұмысларының саны 7 (Оликова М.А. Обращение в современном английском языке (Опыт структурно – семантического и социолингвистического анализа), 1973; Петрова Т.А. Конкретно-языковые и типологические черты в просодии обращения (экспериментально – фонетическое исследование на материале английского, русского и белорусского языков), 1984; Балашова Е.Б. Историческое развитие обращений в английском языке, 1984; Газиева Г.А. Обращение как коммуникативная единица языка (на материале современного английского языка), 1988; Трищенко И.В. Стилистические и коммуникативные особенности номинаций-обращений в художественном тексте (на материале современного английского языка), 1990; Минина О.Г. Обращение в современном английском языке. Коммуникативно-прагматический аспект, 2002; Дорофеева И.В. Английское обращение в

---

¹Фуломов А.Ф., Асқарова М.А. Хәзирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. – Тошкент, 1965. – Б. 183.

системе языка и в дискурсе, 2005), рус тили бойынша 8 (Юдкин И.Е.К вопросу об обращении. (Морфологическая и синтаксическая природа обращения в современном русском языке), 1956; Кузмичева В.К.Интонация обращения в современном русском литературном языке, 1964; Гайсина Р.М.Средства речевого контакта в современном русском языке, 1967; Аль Кадми Т.Т.Обращение в современном русском языке, 1968; Бейлина Е.П.Синтаксические конструкции и семантико-грамматические свойства обращений, 1975; Титц Г.Этикетные формулы обращения и привлечение внимания в современном русском языке, 1977; Шапавалова Л.И.Формы и функции обращения в современном русском языке, 1979; Рыжова Л.П.Обращение как компонент коммуникативного акта, 1982).

Улыўма лингвистикалык режеде қаратпа ағза бойынша жазылған монографияларда бар: Проничев В.П.Синтаксис обращения (на материале русского и сербохорватского языков), 1971; Дмитриева Л.К.Обращение и вводный компонент, 1976; Голдин В.Е.Обращение: теоретические проблемы, 1987 хэм б.

Қаратпа ағзалар салыстырмалы аспектте де изертленген. Солардан, ол рус хэм инглис (Велтистова А.В.Обращение в современном английском языке (в сопоставлении с русским), 1964; Аитова Х.Р.Речевые этикетные формулы обращения к собеседнику (на материале русского и английского языков), 2003), рус хэм испан (Чеснокова О.С. О коммуникативно-семантических функциях обращения (на материале русского и испанского языков), 1987), инглис хэм араб (Сухова Е.Ф. Лингвокультурологический анализ русского речевого этикета (обращения) на фоне арабской речевой культуры, 2001), рус хэм кытай (Ван Цзиньлин. Обращение в типологически различающихся языках, 1996), рус хэм бенгал (Саркар Митали. Обращение как элемент русского речевого этикета в сравнении с бенгальским, 2001), инглис хэм латын (Силис Я.Я.Семантика вариативных

форм обращений в английском и латышском языках, 1979), рус хэм өзбек (Рахматиллаева Б.Х.Этикетные формы обращения и привлечения внимания в современном русском языке (в сопоставлении с узбекским), 1992) тиллери материалында салыстырылған.

Батыс Европа мәмлекетлеринде инглиз тилиндеги қаратпа ағзаға айрықша арналған жұмыслардың айырымлары төмендегилер: Brown R., Ford M. Address in American English, 1961; Slobin I. and Miller, Porter L.W. Forms of Address and Social Relation in Business organization, 1968; Ervin-Tripp S. M. Sociolinguistic Rules of Address, 1972; Eminovich C.A. The Intimacy of address: Friendship Markers in children's social play, 1981 хэм б.

Атап өтсек, О.Г.Минина өзиниң диссертация жұмысында¹Тюбенгенде 1986 жылда Ф. Браун, А. Канз хэм К. Шубертлер қаратпа ағза бойынша 100 жұмысты тәрийплеўши библиографикалық шығарма баспадан шығарғанлығын хабар қылады. Ашынарлысы сонда, биз бул библиографикалық шығарманы ҳеш жерден, интернеттенде таба алмадық.

Өзбек тилиндеги қаратпа ағза бойынша Р.Сайфуллаев 1959-жылда “Хәзирги өзбек әдебий тилинде қаратпа ағза” темасындағы докторлық диссертациясын жақлаған². Ал қарақалпақ тилинде қаратпа ағзалар бойынша илмий жұмыслар дерлик алып барылмаған.

Қаратпа ағзаға тил изертлеўшилери қызығыўшылығының себеби сонда, қаратпа ағза жүдә қурамалы, хәр тәреплеме синтактикалық бирлик болып, онда фонетикалық, лексикалық, грамматикалық, стилистикалық хэм прагматикалық белгилер жайласқан. Қаратпа ағзаның полифункционаллық қәсийетлери тил илиминдеги жаңа бағдарлар ушын (текст лингвистикасы, лингвопрагматика, когнитив лингвистика,

---

¹Минина О.Г. Обращение в современном английском языке. Коммуникативно-прагматический аспект. Дис. ... канд. филол. наук. (сокр. электр. версия). – Белгород, 2002. – С. 4.

² Сайфуллаев Р. Хәзирги ўзбек адабий тилида ундалма. Филол. фан. номз. ... дис. – Самарқанд, 1959. – 149б.

лингвомәденият илими, шет тилин оқытыўда мәдениятлар – ара байланыс, лингвомәдений принциплер) тексеріў объектине айланбақта.

Қаратпа ағза универсал синтактикалық бирлик сыпатында барлық атақлы синтаксистлердің итибарын өзине қаратқан. Атақлы рус синтаксисті А.М.Пешковский¹ қаратпа ағза гәп қурамына кирмейтуғын хәм бөлек гәп бола алмайтуғын сөзлер ямаса сөз бирикпелери деп қараған халда оның тилдеги атамасын көрсетип бермеген. Айырым тил изертлеўшилери, солардан, В.П.Проничев² сөйлеўде гәп, гәп бөлеги ямаса гәптиң бөлими бола алмайтуғын сөзлер хәм сөз бирикпелери бар болыўы мүмкин емеслигинен келип шыққан халда А.М.Пешковскийдің қаратпа ағза ҳаққындағы пикирине ҳақлы рәўиште қарсылық билдиреди.

Қаратпа ағзаны гәптиң ийеси деп қараған А.Потебняның³ пикириде А.М.Шахматов⁴ тәрәпинен ҳақлы рәўиште критикаға алынды. А.М.Шахматов өз қарсылығын қаратпа ағзаны гәптиң хәр қандай коммуникатив түри (хабар, сораў, үндеў гәплер) менен келе алыўы менен дәлиллейди, бирақ ол хәм қаратпа ағзаның атамасын ашып бермеген.

Және бир атақлы рус тил изертлеўшиси Г.А.Руднев⁵ қаратпа ағзаны гәптиң үшінши дәрежели бөлеги деп қарайды, қаратпа ағзалар хәм ол менен бирге келген қоңсылас гәп ортасындағы синтактикалық байланысты “өз – ара мүнәсибет байланысы” деп атайды. Өзбек тил изертлеўшиси Р.Сайфуллаев⁶ да қаратпа ағзаға гәптиң үшінши дәрежели бөлеги сыпатында қараған. Тил илиминде гәптиң үшінши дәрежели бөлеклери теориясы жетерлише исленилмегенлиги ушын бул пикирге хәзирше қосылыў қыйын.

---

¹Проничев В.П. Синтаксис обращения (на материале русского и сербохорватского языков). –Л.: ЛГУ, 1971. –С. 4.

²Проничев В.П. Синтаксис обращения (на материале русского и сербохорватского языков). –Л.: ЛГУ, 1971. –С. 4.

³Потебня А.А. Из записок по русской грамматике, т. 1-2. –М., 1958. –С. 101.

⁴Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. Изд. 2-е. –Л., 1941. –С. 47.

⁵Руднев. А.Г. Синтаксис осложненного предложения. –М., 1963. –С.97.

⁶ Сайфуллаев Р. Көрсетилген диссертация. –Б. 138.

Қаратпа ағзаның гәп атамасына ийе екенлигин англис тил изертлеушілери E.Kruisinga (1931), P.Zandvoort (1948), H.Sweet (1892), рус тили изертлеушілери Г.П.Торсуев (1950), В.В.Бабайцева (1968), А.Н.Печников (1981), Л.П.Рыжовалар (1983) де айтып өтеди.

Гәптің тийкарғы белгилери модаллық хәм мәхәл категорияларын өз ишине алыушы предикативлик, шахс хәм санлық категориялары. Буннан тысқары гәп белгили бир интонацияғада ийе. Бир катар тил изертлеушілери қаратпа ағзада сондай белгилер бар деп есаплайды хәм оны бир курамлы гәплер түрине киритеди (G. Sweet, 1989; P.Zandvoort, 1948; E.Kruisinga, 1931; В.П.Проничев, 1971; А.Н.Печников, 1963; Г.Г.Почепцов, 1990; В.К.Кузмичева, 1964; В.В.Бабайцева, 1968; Г.П.Торсуев, 1950).

Г.А.Газиевада сол пикирди қоллап – қууатлайды. Ол қаратпа ағзаны коммуникация бирлиги деп есаплайды¹. Улыўма тил илиминен белгили, коммуникацияның ең киши бирлиги әпиўайы гәп. Демек, Г.А.Газиева пикиринше “қаратпа ағза – гәп” деген жуўмаққа келеди.

Қаратпа ағзаны сөйлеу акты, дискурстың ғәрезсиз бөлими ямаса элементар бирлиги деп есаплаушы теорияларды бир – бирине кери теориялар деп болмайды, себеби сөйлеу искерлиги көз қарасынан қарағанда гәп сөйлеу акты, текст (дискурс) көз қарасынан болса, ол текстиң ғәрезсиз бөлими есапланады. Сол себепли қаратпа ағза гәп деп қараладыма, сөйлеу акты ямаса дискурстың ғәрезсиз бөлими деп қараладыма, буның онша әхмийети жоқ.

Айырым тил изертлеушілери бағыныңқы қаратпа ағза хәм ол менен келген қоңсылас гәпти курамалы синтактикалық бирлик деп есаплайды².

В.П. Проничев пикиринше, бағыныңқы қаратпа ағза дегенде, қоңсылас гәп ортасында ямаса ақырында келген қаратпа ағза түсиниледи

---

¹Газиева Г.А.Обращение как коммуникативная единица языка (на материале современного английского языка). Дис. ... канд. филол. наук. –Ташкент, 1988. –210 с.

²Проничев В.П. Көрсетилген жұмыс. –Б. 40.

хэм бунда ол (бағыныңқы қаратпа ағза) қурамалы синтактикалық бирлик системасында аз ғана еркинликке ийе болады. Ғәрезсиз қаратпа ағза болса (қоңсылас гәп алдында келиўши қаратпа ағза) қурамалы синтактикалық пүтинлигиниң бөлими деп қаралмай, өз алдына ғәрезсиз гәп деп қаралады.

Айтып өтиўимиз керек, көпшилик тил изертлеўшилери қаратпа ағзаның атамасын анықлаўды шетлеп өтип, қаратпа ағзаның тек ўазыйпалары, мәниси, сәўлелениўи хэм ислетилиўи ҳаққында пикир билдиреди. Бундай жумысларға С.С. Ильина (2005), Саркар Митали (2002), Е.Ф. Сухова (2001), А.Н. Кононов (1960), И.П. Иванова хэм басқалар (1981), Н.С. Валгина (1978), Б.Х.Рахматиллаева (1992), В. Ilysh (1970), М.У. Blokh (1983) хэм басқа тил изертлеўшилериниң диссертациялық жумыслары мысал бола алады. Айырым тил изертлеўшилери жумысларында қаратпа ағзалар улыўма тилге алынбайды¹.

Базы бир рус грамматикаларында қаратпа ағзаларға әпиўайы гәпти кеңейттирип қоспа гәпке жақынластырыўшы ярым предикативликке ийе болған синтактикалық бирлик деп қаралады хэм қаратпа ағза менен келген гәп қурамаласқан гәп деп аталады².

Өзбек тил изертлеўши М. Бошмонов қаратпа ағза ҳаққында айтып: “Жай гәплер сөйлеўде қаратпа ағзалар менен өзгерип, сөйлеў парадигматикалық өзгерислер системасын пайда етеди³”, – деп жазады хэм буның дәлийли сыпатында төмендеги үш гәпти мысал етип келтиреді:

Подшоҳи олам, биз мусофирмиз. - Уллы мәртебели хан, биз мүсәпирмиз.

Одамлар, биз мусофирмиз. - Адамлар, биз мүсәпирмиз.

Ота, биз мусофирмиз. - Ата, биз мүсәпирмиз.

---

¹Қараң: Иванова И.П. и др. Теоретическая грамматика современного английского языка. –М.: Высшая школа, 1981. – 285 с.; Лекант П.А. Синтаксис простого предложения в современном русском языке. –М.: Высшая школа, 1974. –160 с.

²РГ – Русская грамматика. Ч. II. –М., 1988. –С. 163-166.; Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. Ч. III. –М.: Просвещение, 1981. –С. 172-175.

³Бошмонов М.Б. Содда гапларнинг ундалма, кириш ва ундовли шакл ўзгаришлари // Тил ва адабиёт таълими. №4. – Тошкент, 1998. – Б. 44.

Бул үш гәпке “биз мусофирмиз” гәпиниң парадигматикалык көринислери деп қараўды айтып өтеди. Бул пикир ҳақыйқатқа туўра келмейди, себеби гәптиң парадигматикалык көринислери оның мейил, мәхәл, шахс, сан, салыстырыў, бийкарлаў хәм басқа категорияларда өзгериўши формаларын пайда етеди хәм бунда парадигматикалык формалар хәм қатарлар санақлы болады. Солардан, “Барамыз” хәм “Бармаймыз” гәплери бир гәптиң бийкарлаў категориясы бойынша парадигматик көринислер: болымлы гәп – бийкарлаў гәп есапланады. М.Бошмонов келтирген мысалларда қаратпа ағзаларды қәлегенше алмастырыў мүмкин, яғный парадигматикалык қатарлар санын шексиз көбейтиў мүмкин (*Ўғлим, биз мусофирмиз; Қорақа, биз мусофирмиз; Йигитлар, биз мусофирмиз, Улым, биз мүсәпирмиз; Қараға, биз мүсәпирмиз; Жигитлер, биз мүсәпирмиз* хәм б.), бирақ бул тил илиминдеги парадигма теориясына қарсы болады.

Демек, тил билиминде қаратпа ағзаның атамасы ҳаққында бир қанша пикирлер бар. Биз бул қолланбада жоқарыдағы алымлар пикирине бираз қосылған ҳалда, қаратпа ағза менен байланыслы болған үш түрли синтактикалык бирликти парықлаўды усынамыз. Оларды төмендеги мысалларда тастыйықлаўға хәрекет қыламыз.

А)–*Байрам ака!*

– Лаббай.

– Мехмонлар келишди.

Байрам ака, мехмонлар келишди.

Байрам ака, улар сизнинг қариндошларингизми?

Б)– *Байрам ага!*

– Ләббәй.

– Мийманлар келди.

Байрам ага, мийманлар келди.

Байрам ага, олар сизинң туўысқанларыңызба?

Биринши мысалда үш реплика болып, бириншисинде сөйлеуші гәп қаратылған шахс (тыңлаушы)тың итибарын өзине қаратып сөйлеуге тартады, екінши репликада сөйлеу қаратылған шахс сөйлеушінің шақырғанына “ләббай”, яғнай “мен усы жердемен, айта берің” деген мәнисте жууап береди хәм қатнасқа кириседи. Үшинши репликада болса сол сөйлеуші керекли хабарды итибары аударылған тыңлаушыға жеткереди.

Демек, биринши репликада қаратпа ағза өз алдына жай, еркин, бир – дизбекли вокатив гәп болып келген. Айырымлар оны қаратпа ағзалы гәп депте атайды. Онда, В.П. Проничев айтқанындай, гәптиң барлық белгилери: модаллық (шақырық), мәхәл (хәзирги мәхәл), шахс (екінши шахс), сан (бирлик), өз алдына интонация (шақырыу интонациясы) бар.

Егер бул гәплерге сөйлеу акты теориясы тәрәпинен қарайтуғын болсақ, “*Байрам аға!*” сөйлеу акты есапланады, себеби онда иллокутив күш, яғнай коммуникатив мақсет (шақырық) сәуленген. Сөйлеу қаратылған шахстың (Байрам ағаның) сөйлеушіге “ләббай” деп берген жууабы болса, “*Байрам аға!*” сөйлеу актының перлокутив тәсири есапланады. Басқаша айтқанда, сөйлеу қаратылған шахстың сөйлеуші шақырығына “ләббай” деп берген жууабы, сөйлеушінің мақсети әмелге асқанлығын көрсетеди.

Екинши мысалдағы (*Байрам аға, мийманлар келди*) “*Байрам аға*”да биринши мысалдағыдай гәптиң барлық белгилерине (модаллық, мәхәл, шахс, сан категориялары) ийе, сөйлеу акты сыпатында иллокутив күшке ийе– сөйлеуші сөйлеу қаратылған шахстың итибарын өзине қаратып сөйлесиуге тартады. Сөйлеу акты сыпатында биринши мысалдағыдай иллокутив күшке ийе, бирақ оның перлокутив тәсири жасырынша сәуленген: сөйлеуші тыңлаушыны қатнасқа кирди деп ойлап, хабарды оған айтады. Бунда перлокутив тәсир сөйлеу қаратылған шахстың

сөйлеушіге қарағанлығы көрсетіп берілген болыуы мүмкін, яғнай паралингвистикалық қуралларда сәулененген болыуы мүмкін.

Вокатив жай бир қурамлы ғәрезсиз гәп болып келген қаратпа ағза, әдетте сөйлеу қаратылған шахс сөйлеушиден уақта болғанда, сөйлеушіге көринбегенде, сөйлеу әмелге асыу уақтында шахслар көп болғанда, сөйлеу қаратылған шахстың қулағы ауырлау болғанда, көзи көр болғанда ислетиледи. Бунда қаратпа ағза бәлентирек тонда хәм өз алдына интонация (шақыруу интонациясы) жәрдемінде айтылады. Бул интонация тамам болғанлықтыда көрсетеди.

Екинши мысалдағы гәпте (*Байрам аға, мийманлар келди*) қаратпа ағзадан кейинги пауза бир қанша қысқа болады хәм интонация гәптин таусылғанлығын көрсетеди. Бунда қаратпа ағза толық еркинликке ийе болмай, аз ғана еркинликке ийе болады. Қаратпа ағза еркинлигинин пәсейиуине өз алдына тамам болмағанлығын көрсетиуши интонация хәм қысқарған пауза себеп болады. Басқаша айтқанда, бул түрдеги қаратпа ағзада предикативлик пәсийеди хәм ярым предикативлик жағдайға айланады. Бундай қаратпа ағзам енен келген қоңсылас гәп жай хәм қоспа гәп арасындағы гәпке, яғнай қурамаластырылған гәпке айланады.¹

Ушинши мысалдағы гәпте болса (*Байрам аға, олар ағайинлериңизбе?*) қаратпа ағзада хәш қандай модаллық мәниси жоқ, себеби *Байрам аға* менен қатнас орнатып болынған. Бундай түрдеги қаратпа ағзалардың уазыйпасы тыңлаушының дыққатын услап турыу. Бундай уазыйпадағы қаратпа ағза предикативлик мәнисин жойтады хәм гәптин кирисиу бөлегине айланады. Демек, биз жоқарыдағы атлары тилге алынған алымлардың пикирлерин улыумаластырған хәм рауажлантырған жағдайда қаратпа ағзалар үш түрли атамада келиуи мүмкин деп есаплаймыз:

1) ғәрезсиз жай қаратпа ағза – гәп (вокатив гәп) атамасында;

---

¹Жай гәптин қурамалы гәпке айланыуы хакқында қаран: Русская грамматика. Ч. II. –М.: Наука, 1988. – С. 163-166; Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Көрсетилген жумыс. –Б. 172-175.

2) ярым предикатив синтактикалык структура атамасында (курамаластырылган гәп дизиминде);

3) гәптиң кирисиў бөлеги атамасында.

Гәптиң кирисиў бөлеги атамасында келген қаратпа ағзалар итибар сәўлелениўи ушында хызмет қылыўы мүмкин.

Are you from London?- Сиз Турғуновмисиз?- Сиз Турғуновсызба?

Yes, *sir*.- *Ҳа, ўртоқ капитан.*- *Аўа, жолдас капитан.*

1.2. Қаратпа ағза полифункционал синтактикалык бирлик сыпатында

Қаратпа ағза бойынша алып барылған илимий жумыслардың көпшилигинде оның атамасы хаққында айтылмаған, бирак оның ўазыйпасы хаққында бир қанша пикирлер билдирилген. Бул пикирлерде қаратпа ағзаның ўазыйпасы төмендегилерден ибарат:

1. Сөйлеў қаратылған шахсты (адресатты) атаў ўазыйпасы.
2. Байланыс орнатыў ўазыйпасы¹.
3. Сөйлеў қаратылған шахсты (адресатты) атаў, адресатты бир нәрсени қылыўға шақырыў ўазыйпасы².
4. Сөйлеў қаратылған шахсты (адресатты) атаў, оған тәрийп бериў, тәрийплеў, сезим – туйғыны сәўлелендириў ўазыйпасы³.
5. Атаў, шақырыў, бахалаў, тыңлаўшыға тәрийп бериў ўазыйпалары⁴.
6. Атаў, шақырыў, социаллық басқарыў, сезим – туйғыны сәўлелендириў ўазыйпалары⁵.

¹Ван Цзиньлин, Обращение в типологически различающихся языках. Дис. ...канд.филол.наук. (қыскартылған электр. версия). – Волгоград, 1996. –С. 3.

²Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Көрсетилген жумыс. –Б. 172.

³Ҳозирги ўзбек адабий тили. Қисм II. –Тошкент: Ўқитувчи, 1980. –Б. 282-285.

⁴Митали С. Обращение как элемент русского речевого этикета в сравнении с бенгальским. Дис. ...канд.филол.наук. (қыскартылған электр. версия). –М., 2001. –С. 150.

⁵Дорофеева И.В. Английское обращение в системе языка и в дискурсе. Дис. ...канд.филол.наук. (қыскартылған электр. версия). –Тверь, 2005. –С. 151.

7. Идентификация, көрсетиу (дейктик ұазыйпа), характеристика бериу, байланысты социаллық тәрептен басқарыу ұазыйпалары¹.

8. Байланыс орнатыу хәм оны сақлап турыу, итибарды сәулелендириу, сөйлеу қаратылған шахсқа (адресатқа) мүнәсибет билдириу, пикирди тастыйықлау, ритмлик ұазыйпалары².

В.Г.Гак биринши номер астында берилген ұазыйпаны бирлемши ұазыйпа, қалғанларын екилемши ұазыйпа деп атайды.

9. Сөйлеу қаратылған шахсты атау, сөйлеу қаратылған шахстың итибарын тартыу (вокатив ұазыйпа), социаллық басқарыу (коммуникантлардың атама жағдайы бойынша мүнәсибетти хәм итибарды сәулелендириу), Сөйлеу қаратылған шахсқа тәрийп бериу хәм оған өз мүнәсибетин билдириу, сөйлеу қаратылған шахсты көрсетиу (дейктик ұазыйпа), сезим – туйғыны сәулелендириу ұазыйпалары³.

Қаратпа ағза бойынша илимий жұмысларды анализ қылыу нәтийжесинде сол нәрсе анықланды, дәслепки жұмысларда қаратпа ағзаның тек бир ямаса еки ұазыйпасы анықланған (сөйлеу қаратылған шахсты атау, оның итибарын сөйлеуге қаратыу). Тил илиминде жаңа бағдарлардың – сөйлеу акты теориясы, текст теориясы хәм лингвопрагматиканың пайда болыуы менен қаратпа ағзаның ұазыйпасы көп екенлиги анықланды. Бул пикирлердің көпшилиги бир-бирине қарсы емес, бәлким олар бир – бирин толықтырады.

Биз жоқарыдағы пикирлерди улыұмаластырған хәм раўажландырған халда қаратпа ағзаның ұазыйпасы 9 деген пикирге келдик. Олартөмендегилер:

1. Қаратпа ағзаның атау (номинатив) ұазыйпасы.

Байланыс болыуы ушын кеминде еки коммуникант, яғный сөйлеуши хәм тыңлаушы болыуы керек. Сөйлеуши тыңлаушының итибарын өз

¹Аитова Х.Р. Речевые этикетные формулы обращения к собеседнику (на материале русского и английского языков). Автореф.дис. ...канд.филол. наук. –Тюмень, 2003. –С. 11-12.

² Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков –Л.: Просвещение, 1977. –С. 177-178.

³Минина О.Г.Көрсетилген диссертация. –Б. 145-146.

сөзине қаратыў ушын алдын оны әдетте атайды. Солардан, “Bill, get up!” (*Бил, тур!*) мысалындағы сөйлеў қаратылған шахс “Bill” (*Бил*) сөзи менен аталған, “Children, stop talking!” (*Балалар, сөйлесиўди тоқтатың!*) гәпинде болса “children” (балалар) сөзи менен аталған. Бундай жағдайлар тил илиминде “номинация” деп аталады. Еки коммуникант сөйлесиўге кирискенде базы бир айырым жағдайларда сөйлеўши тыңлаўшының атын тилге алады.

Сөйлеўши сөйлеў қаратылған шахстың атын атамай “Хей”, “Сиз”, “Сен”, “Кеширесиз” хәм б. сөзлерди ислетип қаратпа ағзасыз қатнас орнатыўыда мүмкин.

Хой, бу ёққа қара! - *Хәй*, булжаққа қара! - (*Hey, look here!*)

Сиз,бу ёққа келинг. - *Сиз*, булжаққа келиң. - (*You, come here!*)

Сен, бу ёққа кел. - *Сен*, булжаққа кел. - (*Ты, иди сюда!*)

Кечирасиз, шу атрофда автобус бекати борми? - *Кеширесиз*, усы этирапта автобус бәндиргиси барма? - (*Excuse me, is there a bus stop here?*)

Белгили жағдайларда қатнас қаратпа ағза хәм жоқарыдағы куралларсыз орнатылыўыда мүмкин:

Бу ёққа кел! - Булжаққа кел! - (*Come here!*)

Қўлингни кўтар! - Қолыңды көтер! - (*Hands up!*)

Бирақ бундай жағдайларда коммуникантлар қатнас орнатыў процессинде кем ушырайды. Көпшилик жағдайларда қатнас орнатыўда қаратпа ағзалар ислетиледи. Бунда, жоқарыда айтқанымыздай, сөйлеў қаратылған шахсқа ат бериледи. Бул ўазыйпа қаратпа ағзанын хәр қандай түринде бар.

2.Сөйлеўшиниң тыңлаўшы итибарын өз сөйлеўине қаратыў ўазыйпасы.

Жоқарыда келтирилген “Bill, get up!” (*Бил, тур!*), “Children, stop talking!” (*Балалар, сөйлесиўди тоқтатың!*) гәплеринде “Bill” (*Бил*),

“Children” (балалар) қаратпа ағзалары сөйлеу қаратылған шахсты атаудан тысқары және оның итибарын мағлыұматқа, яғный сөйлеудеги сәўлеленген мағлыұматқа қаратыўға шақырады. Бирақ бул ўазыйпа қаратпа ағзаның айырым түрлеринде ушырамайды. Солардан, қатнас орнатып болынғаннан кейин ислетилетуғын қаратпа ағзаларда бундай ўазыйпа болмайды.

Дада, сиз ҳам борасизми? – *Ҳа, ўғлим.*- Эке, сизде барасызба? – *Аўа, балам.*

Сиз, ўзбекмисиз? – *Ҳа, сэр.*- Сиз, өзбексизбе? – *Аўа, сэр.*

Бул мысалларда “ўғлим”, “сэр” қаратпа ағзалары қатнас орнатыў мақсетинде ислетилмей атырғаны анық көринип турыпты, бирақ оларда атаў ўазыйпасы бар.

3. Қаратпа ағзаның баҳалаў ўазыйпасы.

Айырым қаратпа ағзаларда атаў, тыңлаўшы итибарын сөйлеўши гәпине қаратыў ўазыйпалары менен бирге, баҳалаў ўазыйпасыда болады. Бундай қаратпа ағзалар баҳалаў сөзлери, бирикпелери, белгили баҳалаў кураллары менен ямаса баҳалаў мәнисин сәўлелендириўши келбетликлердин атлықласқан формалары менен келеди ямаса сәўлеленеди:

Ҳурматли Ботир Носирович, шу хатни ёзишимдан мақсад ...

Ҳой яхши қиз, яқинроқ кел, бир-икки оғиз сўзлайин (Ҳ. Олимжон).

Жоним, чойдан ич.

Аҳмаджон, шу ердамисиз?

Good morning, *Your Majesty*. (LDCE)

Ҳурметли Ботир Носирович, усы хатты жазыўымнан мақсет ...

Ҳай жақсы қыз, жақынырақ кел, бир – еки аўыз сөз сөйлейин (Ҳ. Олимжон).

Жаным, шайдан иш.

Ахметжан, усы жердесизбе?

Бахалаў нейтрал, жақсы ямаса жаман болыўы мүмкин. Жоқарыдағы келтирилген мысалларда қаратпа ағза жәрдемінде тыңлаўшыға қарата жақсы мүнәсибет сәўлеленген, төмендеги мысалларда болса, ол жаман мүнәсибетти сәўлелендиреди:

Нима иш қилиб қўйдинг, **ярамас?**- Не қылып қойдың, жарамас?

Аблақ, бери кел!- Ақмақ, бери кел!

Иблис, йўқол бу ердан!- **Иблис**, жоғал бул жерден!

Get out of my way, **buddy!** (LDCE)

4.Қаратпа ағзаның перлокутив (тыңлаўшыға тәсир өткизиў) ўазыйпасы.

Қаратпа ағза арқалы сөйлеўши тыңлаўшыға жақсы мүнәсибет сәўлелеўи мүмкин, бунда сөйлеўшиниң мақсетлеринен бири тыңлаўшыға тәсир өткизиў. Буны төмендеги еки мысалда анық көриў мүмкин:

Эркин, мана буни кўтаришиб юбор.- **Еркин**, мынаны көтерисип жибер.

Эркинжон, мана буни кўтаришиб юбор.- **Еркинжан**, мынаны көтерисип жибер.

Биринши мысалдағы қаратпа ағза сөйлеўшиниң сөйлеў қаратылған шахсқа мүнәсибетин нейтрал, яғный, жақсыда, жаманда емеслигин билдиреди. Екинши мысалда болса, жақсы мүнәсибет сәўлеленип, “жон” еркелетиў аффикси менен берилген. Бундай қаратпа ағзаны ислетиўден мақсет сөйлеўшиниң тыңлаўшыға тәсир өткизиў, яғный сораған нәрсесин орынлаўға көбирек үндеў.

Жақсы мүнәсибет сәўлелендириўши қаратпа ағзалар ислетилгенде тыңлаўшының сөйлеўши шақырығын орынлаў итималы нейтрал ямаса жаман мүнәсибет сәўлелендириўши қаратпа ағзаға қарағанда жоқары болады. Демек, қатнаста сөйлеўши өз мақсетине ерисиў ушын түрли жақсы мүнәсибетти сәўлелендириўши қаратпа ағза формаларын жақсы билиўиде өз орнында ислете билиўи керек. Жақсы мүнәсибетти

сәулелендириүши қаратпа ағза, әсиресе, бизнесте айрықша әхмийетке ийе, яғный олар бизнести жетискенли дәрежеде әмелге асырыўда жәрдем береди.

5. Қаратпа ағзаның сөйлеў қаратылған шахсты идентификация қылыў ұазыйпасы.

Бундай ұазыйпаны орынлаўшы қаратпа ағзалар әдетте қатнас дәўиринде адамлар саны көп болғанда, сөйлеўши тыңлаўшының атын билмегенде ислетиледи:

Guy, sitting in the corner, please stand up.

А) Бурчакда ўтирган йигит, ўрнингиздан туринг.

Кеча менга мурожат қилған қиз, бу ёққа қаранг.

Байрамнинг ёнида ўтирган бола, бу ёққа келинг.

Байрамнинг ёнида ўтирган, бу ёққа келинг.

Б) Мўйеште отырған жигит, орныңыздан турың.

Кеше маған мурәжәт еткенқыз, бул жаққа қараң.

Байрамның жанында отырған бала, бул жаққа келиң.

Байрамның жанында отырған, бул жаққа келиң.

Бундай қаратпа ағзалар қурамында биргеликли атлық, атлықласқан келбетлик ямаса келбетлик қатнасқан сөз бирикпеси менен сәулеленеди хәм олар тыңлаўшылар ишиндеги тек сөйлеў қаратылған, бирақ аты сөйлеўшиге белгисиз болған шахсты атайды.

6. Қаратпа ағзаның итибарды хәм хўрметти сәулелендириў ұазыйпасы.

Бундай қаратпа ағзалар әдетте жоқары лаўазымлы шахсларға, хўрметли кисилерге, шет ел пуқараларына мурәжәт қылынғанда ислетиледи хәм бунда қаратпа ағза белгили сөзлер, морфемалар менен келеди. (Мухтарам, хурматли, жаноб, хоним, ака, опа, -жон, His/Her Majesty, His/Her Excellency, Dear, Mister, Mistress, Miss ва б.).

Қарақалпақ тилинде:

Хурметли Мурат Арепбаевич, Азат аға, Камила апа, Анажан, Жамилахан.

Өзбек тилинде:

Мухтарам Президент, Хурматли раис, Жаноб Браун, Браун хоним, Махмуд ака, Халима опа, Отажон, Мукаддасхон хэмб.

Инглис тилинде:

His/her Excellency Prime Minister, His/her Majesty Queen Elizabeth the Second, His Majesty Prince Charles, Mr. Brown, Mistress Brown, Miss Brown, Dear Mary, Dear Sir, Dear Madam, Dear Mister Jenkinson, Dear Mistress Jenkinson, Jony, My darling, My darling wife хэм б.

7. Қаратпа ағзаның көрсетиў (дейктик) ўазыйпасы.

Бизге мәлим, алмасықлар предмет хэм шахсларды атаў жолы менен емес, бәлким көрсетиў жолы менен сәўлеленеди. Көрсетиў ўазыйпасына ийе болған қаратпа ағза екинши шахстағы бетлик алмасықлары (сен, сиз, сизлер, you) менен сәўлеленеди хэм бунда көбинше алмасық алдынан “эй”, “хой”, “hey” хэм б. үндеў сөзлер ислетиледи.

Эй сен, бу ёққа кел. - *Хей сен*, бул жаққакел.

Эй сиз, бу ёққа келинг. - *Хей сиз*, бул жаққа келиң.

Неу you, come here.

Неу you, stop talking!

8. Қаратпа ағзаның сезим – туйғыларын сәўлелендириўши ўазыйпасы.

Қаратпа ағзанын бул ўазыйпасы аўызеки сөйлеўде анық көринеди, себеби бундай қаратпа ағза айрықша интонация хэм логикалық пәт пенен айтылады.

Балога учрагур, кел тезроқ. - *Бир бәлеге ушырагыр*, кел тезирек.

Аблаҳ, гапни тўхтат! - *Ақмақ*, гәпти тоқтат!

My God! Are you okay? (David Robbins)

Trying to get yourself killed, *idiot!* (David Robbins)

Бундай қаратпа ағзаларда көбінше сезим – туйғыны сәулелендириу хәм бахалау ұазыйпалары бирге келеди, соның ушында айырым тил изертлеушилері оларды бир ұазыйпаға бирлестиріп, оны экспрессив-эмоционал ұазыйпа деп атайды. Оларды айрықша ажыратқан макул, себеби сезим – туйғыны сәулелендириу ұазыйпасы бахалау ұазыйпасысызда әмелге асыуы мүмкин. Солардан, “*Хәй бала*, не қылып қойдың?” гәпиндеги қаратпа ағза сөйлеу қаратылған шахсқа баха берілмей, тек ғана жаман эмоция билдирилген. “*Әкежан*, мени кешіриң” гәпиндеги қаратпа ағза болса, сөйлеу қаратылған шахсқа жақсы мүнәсибет (хүрмет) сәулеленген.

9. Қаратпа ағзаның социаллық басқару ұазыйпасы.

Қаратпа ағзада коммуникантлардың социаллық атамасын, жасын, таныу дәрежесин, жынысын, тууысқанлық дәрежесин хәм басқа қәсийетлерин сәулелендиреди хәм коммуникация процессинде коммуникантлардың бир – бирине мүнәсибетин басқарады. Солардан, лауазымы пәс коммуникант лауазымы бәлент коммуникантқа буйрық бере алмайды, оны сенсирей алмайды.

Қаратпа ағзаның ұазыйпалары хаққында айтқанда, соны айтып өтиу керек, жоқарыда көрсетілген қаратпа ағзалардағы ұазыйпалар өз алдына әмелге аспайды, бир уақытта бир қаншасы қолланылыуы мүмкин. Мысаллар:

- Ёшингиз нечада? -Жасыңыз нешеде? (- How old are you?)

- Йигирма бешда, *сэр*. -Жигирма бесте, *сэр*. (- Twenty five, *sir*.)

Бул мысалда “сэр” (sir) қаратпа ағзасы еки ұазыйпаны– итибар хәм атау ұазыйпасын орынламақта.

“*Кәримжан*, шайдан иш” мысалындағы қаратпа ағзада атау, итибарын сөйлеуге қаратыу хәм итибар ұазыйпалары әмелге асқан.

Соныда айтыу керек, қаратпа ағзаның санап көрсетілген тоғыз ұазыйпалары ишинде сөйлеу қаратылған шахсты атау ұазыйпасы басқа

Ўазыйпалардан өзиниң турақлылығы менен парық қылады, яғный ол хәр қандай қаратпа ағзада бар болады. Қаратпа ағзаның ўазыйпаларын, Г.В. Гак айтқанындай, әҳмийети бойынша дәрежеге бөлиў, яғный бирлемши хәм екилемши ўазыйпаларға бөлиў мүмкин. Солардан, “Мен оны танымайман, сэр” гәпиндеги қаратпа ағзада итибар сәўлелениў ўазыйпасы бирлемши, сөйлеў қаратылған шахсты атаў ўазыйпасы болса екилемши есапланады.

2-БАП. ИНГЛИС, ӨЗБЕК ХӘМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ ҚАРАТПА АҒЗАЛАРЫНЫҢ СӘҰЛЕЛЕНИҰИ

2.1. Қаратпа ағзаның сөз бенен сәўлелениўи

Бизге мәлим, сөзлер лексикалық – грамматикалық топарларға, яғный, атлық, фейил, санлық, келбетлик, алмасық, рәўиш хәм б. түрлерге бөлинеди. Қаратпа ағзалар айырым шахсқа қаратылғанлығы ушын оның ўазыйпасын теориялық тәрептен тек ғана шахс сәўлелениўши атлықлар орынлай алады. Бирақ стилистикалық талапларға қарай қаратпа ағзалар ўазыйпасын шахс сәўлеленбейтуғын атлықларда дасәўлелениўи мүмкин.

Бирқанша тиллерде қаратпа ағза бойынша материалларды үйренгенимизде, қаратпа ағза көбинше антропонимлер менен сәўлеленеди. Антропонимлер – шахс атамалары. Олар тийкарынан аты, фамилия, атасының аты, лақаб хәм еликлеўге бөлинеди. Антропонимлер лингвокультуремалардың белгили түри саналып, олар миллет ҳаққында мағлыўмат береди. Соның ушын олар эквивалентсиз лексика есапланады¹.

Қаратпа ағзаның атлық пенен сәўлелениўи

Қаратпа ағзаның атлар менен сәўлелениўи

Антропонимниң бул түри қаратпа ағзаны сәўлелендириўде ең көп ислетилетуғын түри. Мысалы:

Cecilia, who is he? (Flora Kidd)

Please, come with me, *Janos* (Flora Kidd).

Thank you, *Sara* (Flora Kidd).

Ўзингдан ўтар гап йўк, *Тошнўлат* (Мирмуҳсин).

Омонмисан, *Жамила*? (Мирмуҳсин)

Мардон, тошни ол! (Мирмуҳсин)

Өзиңнен жасыратуғын гәп жоқ, *Тасполат* (Мирмуҳсин).

Амансаңба, *Жамила*? (Мирмуҳсин)

¹ Қаранг: Влахов С., Флорин С. Көрсетилген жұмыс. – Б. 227.

Мэрдан, тасты ал! (Мирмуҳсин)

Еки тилде де атлардың қысқа вариантлары болыуы мүмкин, бирок бул өзбек тилинде жүдә кең тарқалған.

Инглис тилине мысаллар:

Thomas→Tom, William → Bill, Nicholas → Nick, Margaret→Maggy,
Elizabeth → Betty, Carolina → Carol, Christopher → Christ, Katherine → Kate.

It is all right, *Tom*. (Flora Kidd)

Bill, stop that. (Smith)

Christ, you don't understand. (Smith)

It is wrong, *Kate*. (Smith)

Өзбек хәм карақалпақ тилиндеги қысқарған қызлар атларына мысаллар:

Халима→Хали, Муҳаббат→Муҳаб, Муяссар→Муяс,
Матлуба→Матлу, Шахноза→Шахноз, Қутбинисо→Қутби,
Нилуфар→Нилу, Наргиза→Наргиз, Сабоҳат→Сабо, Феруза→Феруз,
Фотима→Фоти, Нигора → Нигор, Дилноза → Дили, Севара→Севар,
Мумтоза→Мумтоз, Мадина→Мади, Мехрибан→Мехри,
Сарбиназ→Сарби, Алмагүл-Алмаш хәм т.б.

Өзбек тилиндеги қысқарған ул балалар атларына мысаллар:

Абдимурод→Абди, Шерзод→Шер, Шухрат→Шух, Тошпўлат→Тош,
Жавохир→Жаво, Забибихилла→Заби, Зубайдулла→Зубай,
Жаҳонгир→Жаҳон, Шохрух→Шох, Алишер→Алиш, Улуғбек→Улуғ,
Бекзод→Бек, Бахтиёр→Бахти, Файзулла→Файз, Сирожиддин → Сирож,
Муҳаммад → Мамат, Шарапат→Шәке, Жақсымурат→Жәке хәм т.б.

Бу дунёда сан билан мандан шу қолади-да, *Қутби*! (Мирмуҳсин)

Матлу, тўйга мен тикиб берган кўйлакни кийиб борсанг-чи, - деди онаси. (Б.Рахматиллаева)

Шер! Сен жуда айёр экансан-а! – деди кулиб (Б.Рахматиллаева).

Бул дүнияда сен менен меннен сол ғана қалады, *Қутбу!*
(Мирмухсин)

Мамлу, тойға мен тигиб берген көйлекти кийип барсаңшы, - деди анасы. (Б.Рахматиллаева)

Шеп! Сен жүдә хайяр екенсең-да! – деди күлип (Б.Рахматиллаева).

Және салыстырылып атырған тиллер ортасындағы парықлардан бири сол, англис тилиндеги адам атлары үй хайўанларынада қойылады. Солардан:

Samantha қыз баланың аты – *Samantha* пышықтың аты; *Albert, Edward, Sylvester, Tom* ул баланың аты – *Albert, Edward, Sylvester, Tom* пышықтың аты; *Jack* ул баланың аты – *Jack* йиттиң аты.

Буның себеби англис, өзбек хәм қарақалпақ халықларының дини хәм мәдениятлары ортасындағы парықларға барып тақалады. *Ийм* англислерде шаңарақ ағзасы есапланады, қарақалпақ халқында болса бундай емес. *Ийм* қарақалпақ тилинде жаман баҳалаў мәнис компонентине ийе болса, англис тилинде – жақсы баҳалаўға ийе. Мәселен, *dog* – жигит, *lucky dog* – әўметли, *dog* – хожейин хәм басқа мәнислери бар.

Қарақалпақ тилинде болса олар ушын айрықша атлары бар: *Граф, Барбос, Джек, Бөрибасар, Қутаяқ, Қаплан, Мойнақ* хәм т.б.

Салыстырылып атырған тиллердиң айырым адам атлары гендерди көрсетеди. Англис тилинен мысаллар: Jane, Alice, Mary, Ann, Flora хәм басқалар–хаяллар аты, Jack, Alan, Tom, Brian, Peter, Bob, Carl, Bill, Sam, Nick хәм басқалар–еркеклер аты. Гендер англис, өзбек хәм қарақалпақ тиллеринде лексикалық жол менен сәўлеленеди. Бирақ соныда айтыў керек, өзбек хәм қарақалпақ тилиндеги көп ғана хаяллар аты еркеклер атына-а морфемасының қосылыўы нәтийжесинде жасалады.

Әзиз→Әзиза, Бехруз→Бехруза, Кәрим → Кәрима, Собир → Собира, Азим→Азима, Диёр→Диёра, Зариф→Зарифа, Муслим→Муслима, Маьмур→Маьмура, Олим→Олима, Рахим→ Рахима, Саид→Саида,

Умид→Умида, Ҳабиб→Ҳабиба, Хуршид→Хуршида, Шариф→Шарифа, Нодир→Нодира, Камол→Камола, Рахим→Раҳима, Сәлим→Сәлима хәм т.б.

Бундай жағдай англис тилине сәйкес емес.

Қызығы сонда, фермаларда ислейтуғын англислер атаклы атлар сыпатында атларға, сыйырларға, шошқаларға, койларға, қусларғада (таўық, кораз, үйрек, тотықус ат қояды. Солардан: Fast Motion, Flying Rocket, Rapid River, Pretty Fast–атларға, Betsy–таўықларға, Boredom–шошқаларға, Othello– кара қозыға, Oliver–ғазға, Sanctity, Magic–сыйырларға қойылады.

Бул атлар жәниўарларды шақырғанда ямаса айдағанда қолланылады.

Қарақалпақ мектеплеринде оқытыўшы оқыўшыларды әдетте аты менен, жоқары оқыў орынларында болса, фамилиясы менен шақырады. Бирақ, жоқлама қылынғанда мектептеде жоқары оқыў орынларында да фамилия менен шақырылады.

Қаратпа ағзаның ат – фамилия менен сәўлелениўи

Бизге мәлим, пуқараларымыздың паспортында хәм туўылыў гуўалығында аты - фамилиясы жақынға шекем русша қәлипте жасалып, аты – фамилиясы, фамилия хәм атасының атынан, яғный **фамилиядан (атасының ямаса бабасының аты+ов/ова, ев/ева)+аты+атасының аты+ович/овна, евич/евна** ибарат еди.

Мақсетов Рашит Атабаевич,

Сайманова Гулбахар Калиевна

Ғәрезсизлик дәўирине келип, пуқараларымыздың ат хәм фамилияларға болған мүнәсибети өзгерди хәм алдыңғы қәлип орнына **фамилия (атасының ямаса бабасының аты+ов/ова, ев/ева)+аты+атасының аты+улы, қызы** қәлиби ислетилмекте. Бундай қәлипте жасалған аты–фамилиясы жаңа туўылған перзентлергеде берилмекте.

Ахметов Рустем Ибрайым улы,

Сабирова Нилуфар Азат қызы.

Айтып өтиў керек, фамилия+ат+атасының аты қаратпа ағза сыпатында жүдә кем ушырайтуғын жағдай есапланады. Солардан:

Мақсетов Рашид Атабаевич, сиз жұмысқа қабыл қылындыңыз.
(Аўызеки)

Сайманова Гулбахар Калиевна, лекция темасын тәкирарлап жибериң, илтимас. (Сөйлесиўден)

Бирақ, ғәрезсизликке жақында ерискенимиз ушын көпшилик атлардың рәсмий хўжетлерде берилиўи ескише қалмақта. Биз ойлаймыз, келеси әўладлар пайда болыўы менен жаңа қәлип ески қәлип орнын ийелейди.

Бүгинги күнде хўрметли кисилерге мүрәжәт қылынғанда әдетте аты хәм атасының аты ислетиледи. Солардан:

Мени аэропортдан туўры кеселханаға алып келиўиңизден балаңызды жақсы көриўиңиз көринип турыпты, ***Батыр Ахмедович.*** (“Суғдиёна” фильминен)

Жұмыс процессинде жоқары лаўазымлы шахс қол астындағы хызметшилерди аты ямаса аты хәм фамилиясы менен (егер ол бийтанис хызметши болса) шақырады.

-Хош, ***Темур Исаков,*** бул гәпке сиз не дейсиз?

Инглис тилиндеги аты – фамилиясы ҳаққында пикир билдиретуғын болсақ, ҳәзирги ўақытта инглислерде аты – фамилиясы тек ғана аты хәм фамилиядан ибарат:

William Clinton, Charles Darwin, Thomas Moore.

Өзбек хәм қарақалпақ атларының тарийхи диний идея хәм динди раўажландырған шахслар, қаҳарманлар аты менен байланыслы болған. Атлар ишинде мусылман диниң тийкаршысы болған пайғамбарымыз Мухаммед соллалоҳу алайҳи вассалам хәм оладамның қызының аты

Фатима кең тарқалған. Араб тилинен кирген атлар еки бөлимнен ибарат. Биринши бөлим Абд (арабша “қул”) ямаса Алланың атларынан бири болған (алланың 99 аты болғаны белгили) сөзден пайда болған:

Абдурашид, Абдуллах, Абдурахман хәм б.

Екинши компонентти дин хәм алла сөзинен ибарат болған атларда көп ушырайды.

Сайфуддин, Нуриддин, Мухаммаддин, Фатхулла, Инаятулла.

Атлардын көпшилигинен ишки мотивация жүдә жақсы сезилип турады. Солардан, шахстың күши, күдрети, гөззаллығы, мәртлиги:

Батыр, Полат, Темирбек, Арслан, хәм б.

Өзбек тилинде шығыс әпсаналары, гүрринлери хәм тарихий шахс атларын сәўлелендириўши атларда көп:

Искендер, Улугбек, Бобур, Рустем, Юсип, Тахир хәм б.

Атларының бирқаншасы өсимликлерди, гүллерди, хайўанларды, үй хайўанларын, мийнет куралларын аңлатады:

Райхан, Лала, Бөрибай, Анар, Алмагул, Балтабай, Қылышбек хәм б.

Атлардын бир бөлими шахстын келип шығыўы ямаса миллетин көрсетеди;

Ташкентбай, Қазақбай, Алтай, Қырғызбай, Бухорий, Фаргоний, Хоразмий, Махмуд Қашқарий.

Бөпелер көп қайтыс болған семьяларда *Өлмесбай, Турсынбай, Турғанбай, Тохтабай* деген атлар кең тарқалған.

Айырым тәбийий белги менен туўылған кисилер сол белги аты менен аталады.

Калбай, Қалбек, Нарқул, Нарбай, Артықбай.

Улыўма айтқанда, туркий атларында атын берийшилердин нийетлери, мақсетлери, қәлеўлери сезилип турады.

Қаратпа ағзаның лақаптар менен сәулелениуі

М.Рашидованың айтқанындай, пайда болыуына карап, лақаптар жүдә кәдимги, функционал дереги кең, бай руўхый – методикалық қәсийетлерге ийе болған логикалық бирликлерден бири. Лақаптар бир тәрәптен, диалект, екинши тәрәптен, көркем әдебият тилиниң қайталанбас методикалық қураллары. Лақаптар өз ўазыйпасы, функционал нызамына қарай адам атлары, фамилиялары, атасының атлары менен үзликсизбайланыслы болады.

Көп ғана атлар тийқарында лақаптар жатады. Лақаптар халық ой – пикири хәм тапқырлығының, күлкили, гейде аяўсыз, гейде азарсыз күлгисиниң мийўеси¹.

Айтып өтиў керек, лақаптар өзбек хәм қарақалпақ тиллеринде өз алдына илимий үйренилген болса, англис тилинде лақаптар сөзлиги баспадан шығарылған².

М. Рашидованың лақаптар ҳаққындағы китабында өзбек тилиндеги мыңнан артық лақаптардың тиллик қәсийетлери, олардың анализи изертленген. Сол менен бирге базы бир лақаптардың тарийхы хәм семантикасы ашып берилген.

Лақаптар қаратпа ағза ўазыйпасында да көп қолланылады.

Кәрим асназ, аўылға қашан қайтасаң? (сөйлесиўден)

Чўтир Сафар! Ховлиқма, ҳали офтобни кўрсатаман сенга!
(М.Рашидова)

Ҳай, **Кўдрет дәў**, бул жерге кел, саған бир нәрсе айтаман
(сөйлесиўден).

Ҳе, сен аралашма, **бўтқа!** (М. Мухаммедиева)

Lofty, where have you been all these time? (David Robbins) – **Найнов**,
шу пайтгача қаерда эдинг?

¹Рашидова М. Ўзбек тилидаги лақаптарнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. – Тошкент: Iqtisod-moliya, 2008. – Б. 4.

² Franklin J. A Dictionary of Nicknames. –London, 1962. –386 p.

Қаратпа ағзаның антропонимлерден басқа атлықлар менен сәўлелениўи

Инглис, өзбек хәм карақалпақ тиллеринде қаратпа ағзаларды антропонимлерден тысқары төмендеги атлықларда сәўлелениўи мүмкин:

1) кәсип – өнерди билдириўши атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

It touches me profoundly, *Pastor* (B.Shaw).

All right, *Seaman*. I should have my head examined, but I'll honor your request(David Robbins).

Sailor! Get on a steady line (David Robbins).

- Энди сиз ичинг, **қулол**, энди сизнинг навбатингиз (Мирмуҳсин).

Эшкакчим, эшкакни қўлларинга ол. (Х.Худойбердиева).

Мениң тәғдиримди көрип бер, *палкер*? (Ф.Хайит)

2) хайўанларды билдириўши атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

I'll get away from you, *apes* (Updike).

Жолбарыс, сени шақырсам жәрдемге бар (Өзбек халық ертеклери).

3) қумырысқаларды билдириўши атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

Чумолижон, менинг хомуш ҳолимдан қулма. (Х.Худойбердиева).

Хэй қумырысқалар, тарыны терип беринлер (Өзбек халық ертеклери).

4) қусларды билдириўши атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

Swallow, swallow, will you not stay with me for one night, and be my messenger? (Once upon a time...)

Турналар, Ох қани энди олдимга тушсангиз (Яшин).

Қалдирғоч, соянда сояласин ёр,

Мен учун бир марта Қаршига боргил (Х.Худойбердиева).

Буркитлерим, көктен топартартып өтиң,

Қанатыңыз бенен жерди артып өтиң (Х.Худойбердиева).

5) өсимликлерди хәм тереклерди билдириўши атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

Унга аза тутгин, *мажнунтол* (Х.Худойбердиева).

Гүлим, келжаныма (сөйлесиўден).

6) мазалы затларды билдириўши коннотатив мәнисли атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

Why, nothing, *sugar* (Capote).

Honey, that's as well dress you've got on! (LDCE)

Набатым, енди жатып уйықла (сөйлесиўден).

7) дене ағзаларын билдириўши атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

Honest opinion, *my eye* (Hailey).

Жигарлар, мени уринглар! (Мирмуҳсин)

8) абстракт атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

O subtlest of all the serpents! *O admiration! O wisdom!* (B. Shaw)

Эй дил, бергил сарҳисоб (Ғ.Ғулом).

Мухаббат, сүйер едим сени жанымнан артық (Х.Худойбердиева).

9) атақларды билдириўши атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

No more than you do, *General* (B. Shaw).

Lieutenant, finish the detail (D. Robbins).

Профессор, биз 202 аудиториядамыз (сөйлесиўден).

10) лаўазымларды билдириўши атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

Sailor, you will disregard that order! (D. Robbins)

All right, *Seaman* (D. Robbins).

O Queen, forget not thy servant in the days of thy greatness (B.Shaw).

Раис, бизни кечиринг (Кинофильмдан).

Гэп сонда, *доктор*, өзимизди көрсетпеген профессорларымыз қалмады (“Суғдиёна” фильминен).

11) туўысқанлық атамалары менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

Father, all has gone as we had planned (Shute).

Аға, қалайсыз, тәўирсизбе? (Мирмуҳсин)

Қаратпа ағзаларының шаңарақта, туўысқан – туўғанлықта ислетилиўи еки тилде кескин парық қылады. Инглис тилинде күйеўи ҳаялына ҳәм ҳаял күйеўине аты менен ямаса еркелетиў сөзлери (*Darling, Honey, Dear, My sweet*) менен мүрәжәт етеди. Өзбек шаңарағында болса, тийкарынан *адаси, дадаси, хўжайин, бегим* жас шаңарақларда болса атына *ака* сөзин қосыў менен мүрәжәт етеди. Айырым өзбек шаңарақларында кемпир ғаррысын бир баласы ямаса ақлығының аты менен шақырады. Булда өзбек халқына сәйкес болған ҳәдийсе есапланады. Бунда сол атлар табу сыпатындағы лингвокультурема есапланады.

Адаси, бугун болаларни боғчадан эртароқ олинг. (Б.Рахматиллаева)

Нима қилай ахир, *дадаси*? Менга қолса ҳар йили туғай дебманми? (ЎТИЛ – Ўзбек тилининг изоҳли луғати)

Хўжайин, овқат тайёр бўлди. Келтирайми? – Мастура ошхонадан туриб сўради эридан (ЎТИЛ).

Бегим, худойим сизни расо қилиб яратган (Х.Худойбердиева).

Әкеси, бүгин балаларды бақшадан ертерек алың. (Б.Рахматиллаева)

Не қылайын ақыр, *әкеси*? Маған десе ҳәр жылы туўайын деппе едим? (ЎТИЛ – Өзбек тилиниңтүсиндирмели сөзлиги)

Хожғайин, аўқат таяр болды. Келтирейинбе? – Мастура асханадан турып сорады күйеўинен (ЎТИЛ).

Акмал аға, мен кетип баратырман (сөйлесиўден).

Күйеуи болса хаялын *онаси, ойиси, аяси, хоним* сөзлери хәм аты, атының жанына-*хонеркелетиу* қосымтасын қосыу аркалы шақырады.

Ойиси, менинг китобларимни қаерга олиб қўйдингиз? – сўради Камалиддин (Б.Рахматиллаева).

Хоним, кетдик! (Б.Рахматиллаева)

Ҳай, *анасы*, сүйиншини соз (ЎТИЛ).

Анасы, мениң китапларымды қай жергеалып қойдыңыз? – сорады Камалиддин (Б.Рахматиллаева).

Өзбек хәм қарақалпақ шаңарағында инглиз шаңарағынан паркы, перзентлери хәм туўысқанлары алдында ерли – зайыплы бир – бирине *жаным, суйиклим* деп мүрәжәт етпейди. Бул жағдай бизиң мәдениятымыздың элементлеринен бири есапланады.

Хәр бир миллет шаңарағында ата – ана перзентлерине *исми* ямаса балам, *қызым, набатым, қумшекерим, палым (son, darling, honey, sweetie, dear)* сөзлерин ислеткен ҳалда мүрәжәт етеди. Ата – ана бөпе ямаса кишкене ул бала – қызларына қарата *набатым, қумшекерим, палым (honey, sweetie)* эпитетлерин ислетеди.

What are you doing out here, *son*? (D.Robbins)

Қизим, даданг, энанг ҳасратингда куйиб битди (Ойбек).

Улым, сен еситтиңбе, жоқпа, айтеуир биз сениң үстиңнен бир ис қылып қойдық... (А.Қодирий)

Ул – қызлар ата- аналарына хәр бир миллет шаңарағында да бир қыйлы мүрәжәт етеди.(Father, Dad, Daddy, Papa, Mother, Mum, Mom, Mummy, әке, әкежан, ана, анажан,апа, апажан).Үлкен жастағы перзентлер өз ата – аналарын әдетте Father, Papa, Mother, киши жастағы перзентлери болса, Dad, Daddy,Mum, Mom, Mummy деп шақырады. Father, Mother рәсмий қаратпа ағзалар есапланады.

Can I borrow the car, *father*? (LDCE)

What are you doing, *dad*? (LDCE)

Good morning, *Papa* (LDCE).

Mother, could you lend me, £5? (LDCE)

Ўзбек хэм қарақалпақ тилинде әжәпаның күйеуи, ажағаның хаялына мүрәжәт етиўде олардан киши болған шаңарақ ағзалары жезде, кише сөзлери ислетиледи. Инглис тилиндеги жезде, кишеге эквивалент сөзлер *brother-in-law*, *sister-in-law* қаратпа ағза сыпатында ислетилмей сол шахслардын атлары ислетиледи.

Ҳаў, *жезде*, не қылып жүрсиз? (ЎТИЛ)

Кише, сизди анам шақырып атыр (сөйлесиўден).

Егер жезде, кише шаңарақта бирден артық болса, бул сөзлер алдына жезде хэм кишениң аты қойылады.

Ахмет жезде, бул жерде не қылып атырсыз?.

Ҳалима кише, сизди анам шақырып атыр.

Егер сол гәплерди инглис тилине аўдаратуғын болсақ, (жездениң аты William болса, кишениң аты Ann болса) төмендегише аўдарма қылынады:

William, what are you doing here?

Ann, mummy (mother) is calling you.

Уш миллет шаңарағында перзентлер атасы хэм кемпир апасына мүрәжәт еткенде уқсас қаратпа ағзаларды ислетеди. Булар: *Grandad*, *Grandfather*, *Grandpa*, *Grandmother*, *Grandma*, *Granny/Grannie*, *Бобо*, *Бува*, *Буви ойи*, *Ама*, *Әже*. *Granny/Grannie* сөзин инглис шаңарақларындағы жас ақлықлар ислетеди.

Come on, *Grandad*! (LDCE)

Grannie, where is my Barbie toy?

Бобо, чой келтирайми? (Кинофильмдан)

Ама, сизди тойга айтып кетти (сөйлесиўден).

Әже, не қылып отырсыз? деди Али (Б.Рахматиллаева).

Айтыў керек, *Grandad Grandfather* ге салыстырғанда копалырақ¹. *Granny/Grannie* болса *Grandmother, Grandma* дан парықлы рәўиште еркелетиў мәнисин сәўлелейди. Бул ҳаққында төмениректе айтып өтемиз.

Өзбек хәм карақалпақ тилинде аталар, кемпир апалар перзентлериниң балалары, қызларының аты ямаса «набирам» сөзи менен, англис тилинде болса оларға аты менен мүрәжәт етеледи.

Набирам, сенга хам етади бу кун (Х. Худойбердиева).

Ақлығым, сағанда жетиседи бул күн (Х. Худойбердиева).

Инглис тилинде *жеңге* хәм *абысын* түсиниклерине өз алдына сөз болмағанлығы ушын мүрәжәтта олардың атлары ислетиледи.

Мен сиздан шуни кутганмидим, *овсин!* (Мирмуҳсин)

Жеңге, балаға жәбир болыпты. Доктор шақырайық. (Мирмуҳсин)

Инглис тилинде аға – ини, апа-сиңли бир – бирлерине атлары менен мүрәжәт етеди, яғный *brother, sister* сөзлери ислетилмейди. Өзбек тилинде болса сиңли апасына хәм ажағасына қарата *она, ака* сөзлерин, ини ағаға хәм әжәпаға қарата *она, ака* сөзлерин ислетип мүрәжәт етеди.

Она, сизни дугонангиз чақираяпти (сўзлашувдан).

Ажаға, мен мектепке кетип баратырман (сөйлесиўден).

Егер аға ямаса апалар көп болса, *ака, она* сөзлери алдына атлары қойылып мүрәжәт етиледи.

Эркин ака, сиз хам биз билан борасизми? (сўзлашувдан)

Зулфия апа, аўқатқа от жағып жибереди екенсиз (сөйлесиўден).

Еки тилде де апа сиңлисине, инисине, аға инисине хәм сиңлисине мүрәжәт етсе, сол шахслардың атлары ислетиледи.

Дайылар, ағалар жийенине мүрәжәт еткенинде, өзбек тилинде қаратпа ағзалар ўазыйпасында *жийен* сөзи ямаса жийениниң аты ислетилиўи мүмкин, англис тилинде болса *жийен* сөзиниң аўдармасы

---

¹LDCE- Longman Dictionary of Contemporary English.–England, 1992. – P. 453.

болған *niece* (хаял жийен) хәм *nephew* (еркек жийен) ислетилмей, олардын атлары ислетиледи.

Жиян, юр, Дорғонотадан сенга обаки сотиб олиб бераман. Ман тоғангман (Мирмухсин).

Жийенлердин дайыларына мүрәжәтине еки тилдеде уккас, яғный (*uncle*), (*aunt*) сөзлери қаратпа ағза сыпатында ислетиледи.

Тога, мен сизни кутиб ўтирган эдим, деди ўрнидан туриб Унсин (Ойбек).

Хола, ойим касал, илтимос, тезроқ бизникига боринг, деди йиғлаб Назира опанинг жияни(Б.Рахматиллаева).

Амма, яхши хам сиз бор экансиз, бўлмаса дадам битта ўзлари жуда кийналган бўлар эдилар, деди Нодира(Б.Рахматиллаева).

Амаки, кўйиб юборинг, деб ялинишга тушди Мирсалим овозининг борича хўнграб(Б.Рахматиллаева).

Дайы, мен сизди күтип отырған едим, деди орнынан турып-Унсин (Айбек).

Come in, **Uncle Titus** (B. Shaw).

Am I right, **Aunty** (F. Kidd).

Өзбек хәм қарақалпақ шаңарағында келин қәйиненесине **ене**, қайинатасына **ама** деп мүрәжәт етеди. Инглис тилинде болса бундай жағдайларда еркелетиў қосымтасы қосылмайды.

Ене, үйге барып келсем болама? (кинофильмнен)

Ама, сизди енем шақырып атыр. (кинофильмнен)

Туўған – туўысқанлық атамалары хаққында айтылғанда, олар бийтанысқа қарата ислетилгенде, жақсы мүнәсибет сәўлеленеди. Бул хаққында жумысымыздың “Қаратпа ағзаларда хўрмет мәнисин сәўлелендириў кураллары” деп аталған бөлиминде толығырақ мағлыўматлар беремиз;

12) дин хэм миллетти билдириўши атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

Минбаъд, *мусулмонлар*, минбаъд!–дея амр беради оқ отлик (Тоғай М).

Қос таўмыз, *қарақалнақ* (Х.Худойбердиева).

13) жасты көрсетиўши атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

“Go right to the kitchen, *lass*” he said (Flora Kidd).

Кампир, Питнакданмисиз? (Мирмуҳсин)

Атажан, ассалаўма – әлейкум (“Келгинди куёв” фильминен).

14) жынысын (гендер) билдириўши атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

Hold your tongue, *woman*; and get me the pistols (B.Shaw).

Pay attention, *ladies* (David Robbins).

Саломатмисан, *йигит!* – деди Ырда дарвозасида от кутиб турған Насриддинбек (Мирмуҳсин).

Саламатсаңба, *жигит!* – деди Орда дәриўазасында ат күтип турған Нәсриддинбек (Мирмуҳсин).

15) тәбият хәдийселерин билдириўши атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

Wind, wind, take me away with you? (B.Shaw)

Эртаоқ шовқин сол, *шаршара*,

Юз ювай ё зилол булоқда (Х.Худойбердиева).

16) шахсларды улыўмаластырыўшы атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

Move it, *people!* Move it! (David Robbins)

Халқим, Сени ўртамасин дард (Х.Худойбердиева).

Халайық, тур! Оян, *халайық!* (Ф.Хайит)

17) географик атларды (қалалар, дәрьялар, таўлар, мәмлекетлер, аўыллар хәм космослар) билдириўши атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

Missisipi, can you tell me how long are you? (David Robbins)

Гүлле, жайна, *Өзбекстан!*

18) жаратқанның атын билдириўши атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

God, why do I bother to try and ... (F.Kidd)

Тәңирим, бенделериңниң гүнәсынан кеш! (Хайит).

Қаратпа ағзаның алмасық пенен сәўлелениўи

Алмасықлар затларды көрсетиў жолы менен сәўлеленеди. Соның ушын олар тилдиң диектикалық куралларына киреди. Жоқарыда айтылғанындай, сөйлеўшиниң сөйлеўи тыңлаўшыға, яғный екинши шахсқа қаратылған болады. Сол себептен қаратпа ағза ўазыйпасында тек ғана өзбек, қарақалпақ тилинде екинши шахс алмасықлары *сиз* хәм *сен* ислетиледи. Инглис тилинде болса, екинши шахслар тек ғана *you* алмасығы болғаны ушын тек ғана сол алмасық қаратпа ағзаны сәўлелендириўи мүмкин. Алмасықтың қаратпа ағза сыпатында ислетилиўи әдетте сөйлеўшиниң тыңлаўшы атын билмеген жағдайда ямаса оның атын ядынан шығарып қойған жағдайда, сөйлеўшиниң узағырақ аралықта турғанында ислетиледи.

You, I said, wipe of your smile.

You, why are you looking at me? (Wesker)

You, O subtle one, your father's lands lie far from the Nile. (B.Shaw)

Айтып өтсек, инглис тилинде қаратпа ағза ўазыйпасында келген алмасық алдынан көбинесе *Heу*, өзбек хәм қарақалпақ тилинде қаратпа ағза ўазыйпасында келген алмасық алдынан *Эй*, *Хей*, *Хай*, *Хой* сөзлери ислетиледи.

Hey you, please keep silence! (сөйлесиўден)

Эй сиз, зафарларнинг мангу йўлдоши,

Эй сиз, юртни кўриқлаб кўкрак керганлар,

Эй сиз, эзгуликнинг, эркнинг йўлдоши,

Эй сиз, ўлимларга зарба берганлар,

Эй сиз, шараф билан юксалган боши (Уйғун)

Хай сен, жийрен тайшағымдай,

Ойнап – ойнап аққан суў, ... (Зафар Диёр)

Хей сиз, мениң киши досларым,

Ўатаныңыз сүйер сонша (Зафар Диёр).

Қаратпа ағза үндеў сөзлер мененде сәўлелениўи мүмкин. Үндеў сөзлер сөйлеўди тәсиршең болыўы ушын қаратпа ағза менен бирге келеди, базыда қаратпа ағза ўазыйпасында келген сөз түсип қалып, оның орнына, үндеў сөзлер ислетиледи. Мине сондай жағдайларда үндеў сөзлер еркин рәўиште қаратпа ағза болып келеди¹.

Hey! Where are you going? (LDCE)

Hey! What are you doing, here? (Flora Kidd)

Hey, what's that supposed to mean?... (D.Robbins)

Хай, опоқингни чақириб чиқ, тут есинлар (Мирмуҳсин).

Эй, отимга сув тутиб юбор! (Мирмуҳсин)

Хай, есикти қағып атыр, қара (ЎТИЛ).

Хай, тик турың!

Жоқарыдағы жағдайларда қаратпа ағзалар еки тилдеде гәптин басында келеди ҳәм олардан соң сезилерли пауза болады.

---

¹ Сайфуллаев Р.Р. Көрсетилген диссертация. – Б. 86.

2.2. Қаратпа ағзаның сөз бирикпеси менен сәўлелениўи

Сөз бирикпеси кеминде еки ғәрезсиз сөз шақабының интонациялық, грамматикалық, семантикалық биригиўинен пайда болған. Бирақ курамында жәрдемши сөзлер (дәнекерлер, көмекшилер) болыўы мүмкин. Изертлеўлер соны көрсетеди, қаратпа ағзаларының жүдә үлкен бөлиминин бас ағзасы атлық ямаса атлықласқан сөз болған сөз бирикпелери менен сәўлеленеди. Олардың тийкарғы жасалыў қәлиплери төмендегилер:

1. N+N

Mrs. Smith, take him to the hotel (Greene).

May I introduce the lady Mayoress, *Sir Marcus*? (Greene)

My friend captain Hastings, *lady Clarke* (Christie).

Hello, hello, *mother Goames* (Gaddis).

You sent for me, *Mr. President*? (Hailey)

Жаноб ҳоким, бундоқ инъом учун қуллуқ (Мирмуҳсин).

Ўртоқ бошлиқ, рухсат берсангиз, мен аввал гапимни тугатиб олсам (Б.Рахматиллаева).

Ўртоқ лейтенант, сизни бир минутга мумкинми? (Шухрат)

Жолдас баслық, рухсат берсеңиз, мен алдын гәпимдиайтып алсам.

Өзбек хәм қарақалпақ тиллеринде атлардан кейин *ота, она, амаки, тоға, хола, амма, ака, ука* хәм б.туўысқанлықты сәўлелендириўши атлықлардың қосылыўы нәтийжесинде сөз бирикпеси жасалыўы кең тарқалған. Булар хәм N+N қәлипине киреди, бирақ олардың инглиц тилиндеги аўдармасы туўған – туўысқанлық атамалары атынан алдын келеди: Uncle Tom, Aunt Polly, Brother William, Sister Carry хәм олар өзбек тилине қарағанда жүдә кем ислетиледи. Мысаллар:

Aunt Polly, I am here (Hailey).

Uncle Tom, may I go? (Updike)

Жамила она, сизга атаб ўзим бир дўппи тиккан эдим. (Мирмуҳсин)
– Алло! Сизмисиз, **Қодирака?** («Ҳордик плюс» дам олиш газетасидан)

2. Adj+N

Dear Sirs

We have received a number of enquiries for floor coverings suitable for use on the rough floors that seem to be a feature of much of the new building taking place here... (Model Business Letters)

Dear Maxine

I was deeply sorry to learn of your father's death...(Model Business Letters)

What'll you have to drink, **old boy?** (Shute)

Ҳурматли ота-оналар! Келаси ҳафта шанбалик ўтказамиз.
(Б.Рахматиллаева)

Оптоқ қиз, бу ердаядинг, мана ман бу ёқдаман. (Мирмуҳсин)

Хато айтмоқдаман, **доно авлодлар**,

Бу мажлис эгаси сиз, ўзингиз (Ғ.Ғулом).

Менга кулманглар, **яхши қизлар**... (Мирмуҳсин)

Улуғ ҳазрат, сиз жуда тўғри айтдингиз (Мирмуҳсин).

Аннақ қыз, усыжердеме едиң, мине мен булжақтаман. (Мирмуҳсин)

Бул мажлис ийеси сиз, өзиңиз (Ғ.Ғулом).

Уллы ҳазирет, сиз жүдә дурыс айттыңыз (Мирмуҳсин).

3. My+N

Listen, **my friend** (Shute).

Is that correct, **my son?** (Shute)

So I've got you, **my lad** (B.Shaw).

My God! How long since you separated? (Flora Kidd)

Ўзбек ҳам қарақалпақ тиллеринде бундай жағдайларда әдетте атлық алдынан тартым қосымтасы қосылмай атлықтан кейин тартым аффикси

койылады. Басқаша айтқанда, бул тиллерде жоқарыдағы англис кәлипи менен жасалған қаратпа ағзалар орнына *N+тартым аффикси* кәлипи туўры келеди. Себеби бул тиллерде бир нәрсениң ийеси әдетте еки мәртебе сәўлеленеди. Солардан, **мениң балам** сөз бирикпесинде **бала** тийисли болған шахс **мениң** алмасығында-**им** аффиксинде сәўлеленген. Бул жағдайда тежеў максетинде **мениң** сөзи түсирилип қалдырылады.

Мениң балам → балам

Солардан:

Кийиб бор, **қизим**, албатта кийиб бор!(Мирмуҳсин)

Көз тиймесин, **балам** (Мирмуҳсин).

4. Interjection+N

Hey handsome, ... (D.Robbins)

Ҳай овсин, ўрисча гапниям ўрганиб олибсиз-а(Мирмуҳсин).

Ҳай болам, бу нимаси! (Мирмуҳсин)

Ҳай куда, доктор не дейди? (Мирмуҳсин)

Ҳей инилерим, сизлерден бир нәрсени сорамақшыман (Мирмуҳсин).

Ҳей, Жуманазар, бул жаққа кел! (Мирмуҳсин)

Сөз бирикпелери менен сәўлеленген қаратпа ағзалар еки, үш ямаса оннанда көп бөлимлерден ибарат болыўы мүмкин. Олар еки бөлимли сөз бирикпелерин кеңейттириў жолы менен жасалады. Солардан: Dear Ann → Dear Miss Ann, My Aunt → My Dear Aunt

Сөз бирикпеси менен сәўлеленген қаратпа ағзалар төмендеги түрлерге бөлинеди:

- Дизбекли сөз бирикпеси менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

Әзиз аналар, улларыңызды, күйеўлериңизди, аға – инилериңизди қанлы – қырғын саўашқа жибермеңиз! (А.Мухтор)

- Бағыныңқы сөз бирикпеси менен сәўлеленген қаратпа ағзалар:

Бағыныңқы сөз бирикпеси менен сәўлеленген қаратпа ағзаларды еки түрге бөлиў мүмкин:

1. Тәкирарланыўшы қаратпа ағзалар:

Ssh-ssh! *Ladies! Ladies!* Keep silence, please (B.Shaw).

Ҳай Жамила! Ҳай Жамила! Тоқта! Кешир мени, билмей қалдым.

Бундай түрдеги қаратпа ағзаларының референти (денотати) биреў, яғный сәўлеленген шахс бир ғана – Жамила атлы ҳаял.

Тәкирарланыўшы қаратпа ағзаларының және бир көриниси төмендеги түрдеги қаратпа ағзалар:

Карим, ўғлим, бундай ишни қилмагин! (сўзлашувдан)

Феруза, жан қызым, затларымды көтерисип жибер (сөйлесиўден).

Бундай гәплерде қаратпа ағза компонентлериниң бир бөлими ажыратылған анықлаўшы ўазыйпасын орынлайды. Биринши гәпте (*Карим, ўғлим*, бундай ишни қилмагин!) ажыратылған анықлаўшы– *ўғлим*, екиншисинде- *жан қызым*. Бунда бир референт (денотат) екинши мәрте басқа тил куралы арқалы тәкирарланып атыр.

2. Биргеликли қаратпа ағзалар:

Қәдирли әскер ҳәм сержантлар, офицер ҳәм генераллар, Кураллы Күшлеримиз нидайылары! 14-январь ўатан қорғаўшылары күни бәриңизге кутлы болсын (“Халық сөзи” газетасынан).

Бундай түрдеги қаратпа ағзаларда болса, денотатлар саны көп болады. Бул мысалда бес денотат сәўлеленген.

Билемиз, бул қаратпа ағза тилде қурамалы ат – дескрипция көринисиндеде ислетиледи. Дескрипция – англисше сөз болып, «сүўретлеў, тәрийплеў» деген мәнисти билдиреди ҳәм бир нәрсениң қурамалы аты мәнисинде ислетиледи¹.

«Предикаттың бос орынларын предметтиң қурамалы атларыда ийелеўи мүмкин. Бул ўақытта предметтиң қурамалы атлары бир пүтин жағдайда предикаттың аргументи болып келеди. Предметтиң қурамалы аты өз ишки дүзилisine ийе болғанлығы себепли олда бөлимлерге

---

¹Ахмедова Н.Ш. Көрсетилген асар. – Б.12.

бөлинеди. Бирақ бул бөлімлер гәп бөлегиниң емес, бәлким қурамалы аттың бөлеги саналады. Тийкарынан, анықлаўшылар предметтиң белгисин билдирип, ол менен тығыз байланысқан жағдайда сол предметтиң қурамалы атын пайда етеди хәм анықлаўшы – анықланып атырған бир пүтин ат сыпатында гәп бөлеги дүзилесинде қатнасып атырған басқа предмет атлары менен мүнәсибетке кириседи»¹.

Қаратпа ағзалардың дескрипция көринисинде ислетилетилиўи салыстырылып атырған уш тилдеде ушырайды.

O subtlest of all the serpents!(B.Shaw)

O cowardly sons of the cheap clay gods that are sold to fish porters(B.Shaw).

O father to all the porters of the market!(B.Shaw)

О, эрка қизлари *МомоХавонинг* (Ф.Хайит).

Сиз, эй бу дунёнинг ҳисобдонлари,

Тахминанбўлсаҳамқилингизҳисоб (Ф.Хайит).

Эй, пойгада отдай терга ботқанлар(Ф.Хайит).

О, ерке қызлары *Мама Хаўаның* (Ф.Хайит).

Сиз, ҳей булл дуньяның есапласыўшылары,

Шамалап болсада қылыңыз есап (Ф.Хайит).

Хэй, жарыста *атта йтерге батқанлар* (Ф.Хайит).

Бундай қаратпа ағзалар шайыршылықта ямаса көркем әдебиятларда көп қолланылады хәм көпшилик жағдайларда түрлише эмоцияларды сәўлелендиреди.

2.3. Қаратпа ағзаның гәптеги орны

Изертлеў нәтийжесинде хәр еки тилде қаратпа ағзалар бир қанша дереклерге байланыслы жағдайда гәптиң басында, ортасында хәм

---

¹Нурмонов А., Маҳмудов Н., Аҳмедов А., Солихўжаева С. Ўзбек тилининг мазмуний синтаксиси. – Тошкент: Фан, 1992. – Б. 93.

акырында ислетилиўи мүмкин. Гэптиң басында келген қаратпа ағзаларға мысаллар:

Sara, do you have to go?(F.Kidd)

Janos, please, go to your own room (F.Kidd).

Cecilia, who is he? (F.Kidd)

Лутфи, ўзинг олиб кўя қол, болаларинг ичида битта етимча ҳам катта бўлиб кетар (Мирмуҳсин).

Келинпоиша, тўпиғингизни очиб юрманг, айб бўлади (Мирмуҳсин).

Жамила она, сизга атаб ўзим бир дўппи тиккан эдим (Мирмуҳсин).

Лутти, өзиң алып қояғой, балаларың ишинде бир жетимшеде ер жетип кетер (Мирмуҳсин).

Жамила ана, сизге атапөзим бир тақия тиккен едим (Мирмуҳсин).

Гэптиң ортасында келген қаратпа ағзаларға мысаллар:

Sorry to be ringing so late, *Aunty*, but is Cecilia home now?(F.Kidd)

You know, *Janos*, you're only getting what you deserve(F.Kidd).

I'am sorry, *Sara*, but the line is bad and I can't hear you very well(F.Kidd).

Энди сиз ичинг, *қулол*, энди сизнинг навбатингиз(Мирмуҳсин).

Йўқ, *ойижон*, кўйинг ўшаларни(Мирмуҳсин).

Жим ётинг, *ота*, хафагарчилик бўлмасин(Мирмуҳсин).

Енди сиз ишин, *гүлал*, энди сизинг нәўбетиңиз(Мирмуҳсин).

Жоқ, *анажан*, қойың соларды(Мирмуҳсин).

Гэптиң акырында келген қаратпа ағзаларға мысаллар:

Hang on a minute, *Aunty* (F.Kidd).

No, I won't hang on, *love*(F.Kidd).

She's here now, *Sara* (F.Kidd).

Яхшилаб аччиқ шўрва қилган эдим, ярим косагина ичгин, *жон болам* (Мирмуҳсин).

Ие, бу нима деганиңиз, *Мирсалим ака*? (Мирмуҳсин)

Синглиңизден естелик, *Жамилахан ана* (Мирмуҳсин).

Препозитив, интерпозитив хэм постпозитив қаратпа ағзаларды сөйлеўде ислетиў статистикасын үйрениў мақсетинде биз Флора Кидтин *Passionate Stranger*(London, 1981) китабын, Мирмуҳсинниң “Қиссалар” топламындағы (Тошкент, 1977) “Жамила”, “Тунги чакмоқлар”, “Оқ мәрмәр”, “Чўри” шығармаларын хэм Қ.Сайыпов ҳаққында еске тусириўлер китабын (Нөкис, 2012) салыстырып анализ қылдық. Салыстырмалы анализлериниң нәтийжелери төмендеги таблицада берилди:

Шығарманың авторы хэм аты	Препозитив қаратпа ағзалар	Интерпозитив қаратпа ағзалар	Постпозитив қаратпа ағзалар	Қаратпа ағзалардың улыўма саны
Flora Kidd, “Passionate Stranger”, Жәми 187 бет	36 (42%)	16 (18%)	34 (40%)	86 (100%)
Мирмуҳсин, “Қиссалар”, Жәми 180 бет	118 (52%)	41 (18%)	70 (30%)	229 (100%)
Қ.Сайыпов ҳаққында еске тусириўлер китабы Жәми 160 бет	25 (46%)	11 (20%)	18 (33%)	54 (100%)

Таблицадағы санлардан көринип турғанындай, хәр уш тилдеде препозитив қаратпа ағзалар басқа түрлерге қарағанда көп ушырайды. Олардан кейинги орында постпозитив қаратпа ағзалар турады. Интерпозитив қаратпа ағзалар салыстырмалы түрде кем қолланылған.

Жоқарыда салыстырылған уш шығармада қаратпа ағзалардың көпшилиги антропонимлер менен сәўлеленген. Мәселен, инглиз тилинде 86 дан 65 си, өзбек тилинде 229 дан 71ри, ал қарақалпақ тилинде 54 тен 32

си антропонимлер есапланады. Антропонимлердің ишінде үш тилде де қаратпа ағза сыпатында кең тарқалғаны атлар есапланады.

Қаратпа ағзалардың орны қаратпа ағзаның атамасына хәм байланыслы ғәрезсиз гәп болып келген қаратпа ағзалар хәмме ўақыт препозитив болып келеди. Буның себеби, қатнасқа кирисиў ушын әўели, тыңлаўшының дыққаты сөйлеўшиниң сөйлеўине қаратылады. Тыңлаўшы сөйлеўшиге дыққатын қаратқаннан соң қатнас басланады. Солардан:

Janos, wake up! (F.Kidd)

Janos! Where are you?

Who is there? (F.Kidd)

Халойиқ! Кўчаларни бўғиб, хандақ қазиманглар! (Мирмуҳсин)

Мардонқул! Бошла! Пишанг ёғочни кўлга ол! (Мирмуҳсин)

Халайық! Көшелерди буўып, ойық қазбаңлар! (Мирмуҳсин)

Ғаррылар! Ели жолымыз алыс, жумыс көп... (Мирмуҳсин)

Екинши бет алмасығы *You, сиз, сен* менен сәўлеленген қаратпа ағзалар препозитив болады.

You, O subtle one, your father's lands lie far from the Nile. (B.Shaw)

Хой сен, жийран тойчамдек

Ўйнаб-ўйнаб оққан сув, ... (Зафар Диёр)

Ай сиз, менинг кичик дўстларим

Ватанингиз севар шунчалар, (Зафар Диёр)

Хай сиз, мениң киши досларым

Ўатаныңыз сүйер сонша (Зафар Диёр)

Идентификация ўазыйпасында келген қаратпа ағзалар хәм препозитив болады. Себеби шахстың кимлиги анықланғаннан кейин ол менен сөйлесиледи.

Guy, sitting in the corner, please stand up.

Кеча менга мурожат қилған қиз, бу ёққа қаранг.

Мүйеште отырған жигит, орныңыздан турың.

Препозитив қаратпа ағзалардан кейинги пауза басқаларынан ұзын болады, бірақ булжағдай экспериментал фонетика орталығында өз алдына үйрениўди талап етеди.

Р.Р. Сайфуллаевтың пикиринше: «Қаратпа ағза шақырық, уран, шақырықнама хәм буйрықларда, ораторлар сөйлеми, хатларда, сондай – ақ, аўызеки хәм жазба әдебиятларда көбирек гәп басында келеди»¹. Бизин излениўлеримизге қарағанда қаратпа ағза төмендеги жағдайларда гәп басында келеди:

1. Уран хәм шақырықнамаларда:

Әзиз аўылласлар! Пайтахтымыздың тазалығы ушын өз үлесимизди қосайық!

2. Буйрықлар хәм тилеклерде:

Қәдирли әскер хәм сержантлар, офицер хәм генераллар, Қураллы Күшлеримиз нидайылары! 14-январьўатан қорғаўшыларыкүни бәршеңизге қутлы болсын! (“Халық сөзи” газетасынан)

3. Ораторлықта (шешенлик):

Ахметжан, туўылған күнің менен қутлықлайман. Саған саламатлық хәм оқыўларыңда табыслар тилейман... (аўызеки сөйлеўден)

4. Хатларда:

Қәдирданым, Сизге айтар сөзим бар: сизди жүдә сағындым, сағыныш азабы жүрегиме от жақпақта...

... Сизди өмиримнің ақырына шекем умытпайман. («Хордиқ плюс» дем алыў газетасынан)

Бул жағдай инглис тилинде де гүзетиледи.

Препозитив қаратпа ағзалар қутлықлаў хәм кеўил айтыў сөйлеўлеринде де кең тарқалған. Бүгинги күнде қутлықлаў, кеўил айтыў сөйлеўлерин хәм миратнамаларды қаратпа ағзаларсыз көз алдымызға келтирип болмайды.

---

¹ Сайфуллаев Р.Р. Көрсетилген диссертация. – Б. 40.

Dear Dr Roberts

I would like to convey my warm congratulations on your appointment to the board of Electrical Industries Ltd...

(Model Business Letters)

Dear Mrs Anderson

...Please convey our sympathy to Lady Langley and her family...

(Model Business Letters)

3-БАП. ИНГЛИС, ӨЗБЕК ҲАМ ҚАРАҚАЛПАҚ ТИЛЛЕРИНДЕ ҚАРАТПА АҒЗА СӘЎЛЕЛЕНГЕН ШАХСЛАРҒА МҮНӘСИБЕТ БИЛДИРИҰШИ ҚУРАЛЛАР

Тилде инсанның дүньядағы нәрселер хәм хәдийселер ҳаққындағы билимлеринен тыскары, оның сол нәрселерге болған мүнәсибетиде сәўлеленеди. Бундай мүнәсибетлер, қаратпа ағзаларда бирден жүзеге келеди.

Сөйлеў қаратылған шахс ямаса нәрсе, яғный қаратпа ағза сәўлеленген шахс ямаса зат сөйлеўши көз – қарасынан жақсы, жаман хәм нейтрал болыўы мүмкин.

3.1. Қаратпа ағза сәўлеленген шахсларға жақсы мүнәсибет билдириўши қураллар

Жақсы мүнәсибетти екиге бөлиў мүмкин: 1) еркелетиўди сәўлелендириўши сөзлер; 2) хўрметти сәўлелендириўши сөзлер.

Қаратпа ағзаларда еркелетиў мәнисин сәўлелендириўши қураллар

Еркелетиўди сәўлелендириўши қураллар морфема, сөз хәм сөз бирикпеси болыўы мүмкин.

Өзбек хәм қарақалпақ тиллери англис тилинен еркелетиўди сәўлелендириўши морфемалардың көплиги менен парық қылады.

Өзбек тилиниң түсиндирме сөзлигине көре¹, өзбек тилинде төмендеги морфемалар еркелетиў мүнәсибетин сәўлелендиреди: **-хон** (Жамилахон), **-жон** (Ахмаджон, амакижон, холажон, бувижон, адажон/дадажон, сингилжон, овсинжон), **-лоқ** (қизалоқ), **-ой** (Турсуной), **-биби** (Тошбиби), **-чоқ** (кўзичок), **-ча** (йигитча), **-чак** (келинчак), **-нисо/ниса**

¹ Қаран: Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5-жилд. 2006-2008.–Б. 572-591.

(Қутбинисо), *-гина/кина/қина*(болагина), *-той* (Хотамтой), *-пошиша* (келинпошиша), *-гул* (Бибигул), *-бону* (Халимабону), *-шо/шоҳ* (Акбаршоҳ), *-им* (ўғлим). Мысаллар:

Ҳазил, *Жамилахон*. (Мирмуҳсин)

Келинпошиша, бир чўкиб икки қаранг. Ана шунда қўлга тушмаймиз.
(Мирмуҳсин)

Имиллама, *қизим*, ахир бунақада тонг отадими! (Мирмуҳсин)

Бир кўрсем, *атахан*... (Мирмуҳсин)

Яқшы, *атажан*. (Мирмуҳсин)

Бундай морфемалар жәрдемінде еркелетиў мәнисин сәўлелендириў халқымыздың миллий характерине киреди. Олар белгили түрдеги атларға қосылады хәм лингвокультуремалар қатарына киреди. Олардың көпшилиги жынысты(гендер) сәўлелендиреди. Солардан, *-ай, -биби, -нисо/ниса, -гул, -бану* –хаял жынысын, *-жан*, *-тай* морфемалары болса еркек жынысын сәўлелендиреди. Қалғанлары болса жынысқа салыстырғанда нейтрал болады.

Инглис тилинде еркелетиўди сәўлелендириўши морфемалар биреў болып, ол еки вариантлы көриниске ийе болады: – *у* хәм *ie* (aunty/auntie, sonny, daddy, mummy, sweetie)¹. *у/ie* еркелетиўди сәўлелендириўши морфема тек ғана санаўлы атлықларға ғана қосылады хәм ол жынысты сәўлелендирмейди.

Hang on a minute, *Aunty* (Flora Kidd).

Better go home to your mother, *sonny* (LDCE).

Mummy, can I have one more chocolate (Flora Kidd).

I haven't seen him, *daddy* (Flora Kidd).

Қаратпа ағзаларда еркелетиў мәнисин сәўлелендириўши сөзлер²

¹LDCE- Longman Dictionary of Contemporary English.–England, 1992.B14.

² Еркелеў мәнисин билдириўши айрым сөзлер Х.Б. Самигованың «Инглиз ва ўзбек тилларида эркалаш функционал-семантик майдони» (Т., 2010) темасындағы диссертация авторефератынан алынды.

Салыстырылып атырған тиллерде мазалы затларды сәўлелендирийши сөзлер коннотатив мәниске ийе болғанда еркелетиўди сәўлелендирий мўмкин. Инглис тилинде *honey, sweetie, sugar*. Өзбек тилинде *асалим, шакарим, новвотим*. Қарақалпақ тилинде *палым, қумшекерим, набатым*.

Honey, that's a swell dress you've got on! (LDCE)

It won't be against your will, *my sweet* (Flora Kidd).

Hey, *handsome*,... (D. Robbins)

Happy New Year, *beautiful* (D. Robbins).

Йиғлама, *асалим* (сўзлашувдан).

Шакарим, сенга нима олай? (сўзлашувдан)

Жылама, *палым* (сөйлесиўден).

Қумшекерим, саған не алайын? (сөйлесиўден)

Инглис тилинде еркелетиў мәниси *love, darling, sweetheart, child, eagle*, өзбек тилинде *жоним, маликам, севгилим, айланай, ўргшлай, тасаддуқ, хўжам, хоним, жигарим, дўмбогим, гўзал(им), бўғирсогим, қўзим/қўзичогим, мехрибоним, оппогим, фариштам, тентагим/ тентакчам, гулим, ёрим, чирогим, полвон, эркам, бургутларим, қоракўз(им), шунқорларим, ягонам, дўндиқчам, жонон*, Қарақалпақ тилинде *жаным, суйиклим, сулыўым, аппағым, периштем, ярым, еркетайым, жалғызым* сөзлер жәрдемдесәўлеленеди.

No, I won't hang on, *love* (Flora Kidd).

Don't be shy, *darling*, get undressed and into bed (Flora Kidd).

What can I get you, *sweetheart*? (LDCE)

Oh, Sophie, *child*, I must have been a nuisance (Hellman).

I accept thee, young *eagle* (Aldridge).

Жоним, хайр (сўзлашувдан).

Қўркманг, *маликам*, мен сизнинг ёнингиздаман (А. Азимий).

Таниш ҳам гапми, *айланай*, у кишининг қайнағалари бизга амаки бўлади .(Мирмуҳсин)

Ҳа, шу йўлдан борилади, *ўргилай* (С.Аҳмад).

Ҳаммасини кийиб, зебу зийнатларни тақиб олибсиз-ку, *тасаддуқ* (ЎТИЛ).

Ич, *жигарим*, ич (А.Қодирий).

Шошма, *гўзал*, шошма бир нафас,

Сени бир бор кўриб қолайин (А. Аҳмедов).

Кел, *қўзим!* – ҳар вақтдагича мулойим қарши олди чол (ЎТИЛ).

Сен хафа бўлсанг, мен ҳам хафа бўламан-да, *қўзичогим* (ЎТИЛ).

Бошдан оёқ оқ ҳарирга ўралган, эй *фариштам*,

Рўбарўмга келиб турсанг, ғолибдирман ҳар ишда (Й. Сулаймон).

Ёрим, мени ёлғиз қолдирма(Ҳ. Худойбердиева).

Чирогим, қишлоқни бир айлантириб келайми? (Х.Абдурахмонов)

Шу таҳлид топганман мен сени, *эркам* (Ф. Ҳайит).

Бургутларим, кўкдан қўшин тортиб ўтинг,

Қанотингиз билан ерни артиб ўтинг (Ҳ. Худойбердиева).

Қорақўзим, майли, сенда иштиёқ зўр билмоққа... (Ҳ. Худойбердиева)

Сиз ҳаммани асрадингиз, *шунқорларим* (Ҳ. Худойбердиева).

Жаным, хош (сөйлесиўден).

Қорықпан, *мэликам*, мен сизинжаныңыздаман (А. Азимий).

Аўа,усы жолдан барылады, *қарағым* (С.Аҳмад).

Асықпа, *гөззал*, асықпа бираз,

Сени бир рет көрип қалайын (А. Аҳмедов).

Жаным, мени жалғыз қалдырма(Ҳ. Худойбердиева).

Шырағым, аўылды бир айландырып келейинбе? (Х.Абдурахмонов)

Солтэризде тапқанман мен сени, *еркем* (Ф. Ҳайит).

Томпағым, қозышағым, аппағым сөзлерін ана өз баласына ислетеди. Айтып өтсек, мәдениятымызда бөпениң семизлиги инглиц мәдениятынан паркы жақсы есапланады .

Тентегим сөзинде оксюморон хәдийсени көриўимиз мүмкин. Яғный, түбир сөз *тентек* жаман коннотацияға, *-им* жақсы (еркелетиў) мәниске ийе, бирақ бунда улыўма еркелетиў мәниси үстинлик қылады. Инглиц мәдениятында бундай жағдай ушырамайды. Бизиң тилимизден паркы инглиц тилиндеги *lamb*(қозы/қозытай), *leaver*(баўыр), *plump*(томпак) сөзлери метафоризацияға ушырамайды. Нәтийжеде, оларда еркелетиў мәниси болмайды.

Жаным, мәликам, суйиклим, периштем, гулим сөзлерин әдетте ашық жигит сүйиклисине қолланады. Бул сөзлерди шаңарақта күйеўи хаялына қаратада ислетиўи де мүмкин.

Ярым қарақалпақ тилинде поэзия хәм қосықларда пайдаланылады. *Ханым* хаялына қарай қолланылса, еркелетиў мәнисин, бийтаныс ямаса шет елли хаялға қарата қолланылса, хұрмет мәнисин сәўлелендиреди.

Қаратпа ағзаларда еркелетиў мәнисин сәўлелендириўши сөз бирикпелер

Еркелетиў мәнисин сәўлелендириўши сөз бирикпелери қарақалпақ тилинде *жақсы мүнәсибетти сәўлелендириўши сөз+туўысқанлықты сәўлелендириўши атлық+ийелик қосымтасы* арқалы жасалады. *Жан балам, жанәке, жанқарындасым, жан иним, жан аға, жан жора, аппақ қызым, пал қызым, ақыллы балам, пал балам, анна қызым* хәм б. Инглиц тилинде: *old chap, my+шахс билдириўши атлық, my poor pet, my child, my friend, my boy, my dear boy, my love, my lad, my brother, my great master, sweet one, divine child, sweet wife* хәм б.

Оппоқ қизим, бу ердамидинг, мана ман бу ёқдаман (Мирмухсин).

Наманган шахридан, *гўзал гуландом*,

Менга юборибсан совға деб анор (Уйғун).

Жан балам, ол жерге барма, ағаңа қарас (Мирмухсин).

Хош бол, *көзим қарасы* (Х. Олимжон).

A toast to you, *sweet sister* (A. Wesker).

Қаратпа ағзаларда хұрмет мәнисин сәўлелендириўши қураллар

Хұрмет мәниси тийкарынан сөз хәм сөз бирикпелери жәрдемінде сәўлеленеди.

Қаратпа ағзаларда хұрмет мәнисин сәўлелендириўши сөзлер

Хұрмет мәниси инглис тилинде төмендеги сөзлер жәрдемінде сәўлеленеди хәм олар тийкарынан қаратпа ағза болып келеди: *dear, dearest, sir, gentleman, lady, mister, madam, miss, missis, excellency, God, brave.*

Looking for a waitress job, *dear*? (L. Adamson)

Sir, I've been wanting to wear a Navy uniform since I was twelve years old (D. Robbins).

Gentlemen, this is a weekend liberty... (D. Robbins)

Let's go, *lady* (D. Robbins).

Want to hear the joke of it all, *mister*? (D. Robbins)

He left word he'd be back directly, *miss* (B. Shaw).

Alas! *excellency*, there is none (B. Shaw).

Sir, gentleman, lady, mister, madam, miss, missis, excellency сөзлер хұрмет мәнисин сәўлелендириўши сөзлер инглис мәдениятына сәйкес болған лингвокультуремалар есапланады. *Dear* сөзиниң қарақалпак тилиндеги атамасы–*хурметли, әзизим* болып есапланады.

Өзбек тилиндеги *азизлар, амаки, ота, ака, ука, иним, болам, ўғлим, синглим, қизим, хола, огайни, кеннойи, келинпошша, янга, хоним, хўжайин, биродар, жўралар, ўртоқ, тақсир, ҳазратим, оппогойи, жигарлар, оллоҳ, жсиян, парвордигор, олампаһоҳ, эгам, қадрдон, ёронлар, қардошлар, қахрамон, паҳлавон, ботир, азамат, дадаси, онаси, опаси* қарақалпак

тилиндеги *әзизлер, ата, ага, уни, балам, қызым, жеңге, жоралар, жиен, қадирдан, батыр* атлықлар менен сәўлеленген қаратпа ағзалар мәдениятымыздың элементлерин сәўлелендиреди.

Қаердансиз, *қизим?* (Мирмуҳсин)

Ўрта ёшли киши сотувчидан сўради:

-*Оғайни*, “Тошкент оқшоми” газетаси борми? (Б. Рахматиллаева)

Ҳозир, *хўжайин* (А.Орипов).

Навбахор очилди гуллар, сабза бўлди боғлар,

Сухбат айлайлик келинлар, *жўралар, ўртоқлар* (Муқимий).

Куллуқ, *тақсир*, куллуқ! (Мирмуҳсин)

Албатта-албатта, *ҳазратим* (Мирмуҳсин).

Ҳай, *опогойи*, кимни қидиряпсиз? (Мирмуҳсин)

Эй *ёронлар*, биродарлар, дунёдан армонли кетдим (ЎТИЛ).

Салом сизга, *қаҳрамон*,

Салом сизга, *наҳлавон...*(З. Диёр)

Ҳай, *ага*, үшжасар қызды көрдиңизбе? (Мирмуҳсин)

Қалай қылайын, *ата*, маған қалса, булжерде бир минутта турмас едим (Мирмуҳсин).

Ага, футбол майданына қайсы командалар шығады?
(Б.Рахматиллаева)

Бараман, *иним*, бараман, - деди Жуманазар көзине толған жастыадамларға сездирмей артып таслап (Мирмуҳсин).

-Ҳаў, аманбысаң, *улым*.

-Аўа, бир өлимнен қалдық.

-Жақында ғана атаң келип сорап кеткен еди (Мирмуҳсин).

Бул жағдайларда туўысқанлық арасындағы жақынлық бийтанысларға қаратада көширилип хўрмет мәниси пайда болады. Бундай жағдай англис тилинде *son* сөзинен басқа сөзлерде көринбейди. **Son** сөзи

болса, бийтанысларға карата ислетилип хұрмет мәнисин сәўлелендириўи мүмкин.

What are you doing out here, *son*? (D.Robbins)

Тилге алынған қаратпа ағза –сөзлердиң бийтанысларға карата ислетилиўи бул сөзлерди лингвокультуремаға айландырады.

Қаратпа ағзаларда хұрмет мәнисин сәўлелендириўши сөз бирикпелери

Әдетте бундай сөз бирикпелеринде атлықтың алдынан төмендеги жақсы мүнәсибетти сәўлелендириўши сөзлер ислетиледи: (инглис тилинде)*Dear, Sir/Lady* (пидайы атақ мәнисинде), *Your Excellency, His/Her Excellency, Your Majesty, His/Her Majesty**Mr, Miss, Captain, Lieutenant, Mayor*(әскерий атақлар алдынан)*My, My dear, Professor, Doctor, Gentle, Monsieur*Мысаллар:

Dear beloved, we have come together in the sight of God (LDCE).

Thank you for your kind letter, *Sir Oliver* (Aldridge).

Lady Wilson, you are kindly invited to our party (Hailey).

Tell me, *Mr Simon*, have you got any relatives or friends in England?

If you see that Wren, *Miss Wright*, would you remind her to be sure and feed my rabbit? (N.Shute)

Listen, *my friend*, this thing that you have now suggested, it is frightfully important. (N.Shute)

Elaine, *my dear*, this is Mr Colvin (N.Shute).

Good morning, *my lady* (LDCE).

But one of the other officers, *Lieutenant Colvin*, has turned up(N.Shute).

Is that correct, *my son*? (N.Shute)

Neglige, *my dear fellow*, neglige (B.Shaw).

Excuse me, *gentle lords and ladies* (B.Shaw).

Napoleon: *Giuseppe*, your flatteries are insufferable. Go and talk outside.

Giuseppe: Willingly, *your excellency* (B.Shaw).

Good morning, *Your Majesty* (LDCE).

Doctor Smith, may I ask you a question? (Updike)

Professor Clara, there is a message for you (Hellman).

Mr, Mrs, Miss, Professor, Doctor сөзлери менен келген хүрмет мәнисин сәулелендириүши сөз бирикпелери рәсмий жағдайларда колланылады. *Sir/Lady, Your Majesty, Your Excellency* сөз бирикпелери жоқары лауазымлы мәмлекет хәм мешит басшыларына қарата ислетиледи. Булда жоқарыдағы қаратпа ағзалар инглиз мәдениатын сәулелендириүши лингвокультуремалар есапланады.

Өзбек хәм қарақалпақ тилиндеги хүрмет мәнисин сәулелендириүши сөз бирикпелери менен сәулеленген қаратпа ағзалар адам атларына төмендеги сөзлерди қосыў арқалы жасалады: *хұрметли, қәдрли/қәдрдан, әзиз, уллы, ата, ана, аға, ини, иним, сиңлим, балам, қызым, берекет тапқыр, жақсы мүнәсибетти сәулелендириүши келбетликлер* хәм *аты+атасының аты* сыяқлылар болып табылады.

Асрарқул хатты даўыс шығарып оқыды: *Хұрметли Асрарқул ата!*..Ертең кешқурын мийманлар менен биргеликте хызметиңизде боламыз.

Қәдирли мийманлар, хәзир, мени сандық ишине жайластырып, қапқағы жаўылады. Соннан кейин үшке шекем санаңларда қәлеген адам келип, сандықты ашып көрсин. Мен ол жерде болмайман (А. Азимий).

Ассаламу–әлейкум, *қәдирли радио тыңлаўшылар*, хаўа толқынларында “Аўыл турмысы” есситтириўи (“Келгинди куйеў” фильминен).

Жумысларыңыз жақсыма, *Жамила ана?* (Мирмухсин)

Жамила қызым,бул жаққа кел, саған бир мәсләхәтим бар.

Марданқул балам, жолда жатқан нанды, алып кет, саўап болады (Мирмухсин).

Көзиңе сүртсең, о, *Ана Топырақ* (Ф.Хайит).

Қадирдан балалар, бүгін сизлер менен таза теманы баслаймыз.

Уллы ханымыз, бәлентдауыспенен айталмайман, рухсат берсеңиз, жаныңа барып, хәммесин сырлы айтсам! (Ф.Йўлдош)

Факультеттиң шешен жигитлери, шебер қызлары, пахта териў нормасын үш-төрт есеге асырың! (аўызеки сөйлеўден)

Мени аэропорттан туўры кеселханаға алып келиўиңизден балаңыздыжаксы көриўиңиз көринип турыпты, *Батыр Ахмедович* (“Сўғдиёна” фильминен).

Қадирдан сөзи топонимлер менен келгенде, ол сәўлелендириўши нәрсени емес, онда жасаўшы халықты сәўлелендиреди.

Қадирдан аўылым, сени жүдә сағындым (ЎТИЛ).

Инглис тилинде бундай жағдай ушырамайды.

3.2. Қаратпа ағза сәўлеленген шахсларға жаман мүнәсибет билдириўши қураллар

Жаман мүнәсибетлерде сөз хәм сөз бирикпеси менен сәўлеленеди.

Жаман мүнәсибетти аңлатыўшы сөз бенен сәўлеленген қаратпа ағзалар

Салыстырылып атырған тиллерде жаман мүнәсибетти сәўлелендириўши қаратпа ағзаларда тийкарынан жаман мәнис хәм жаман эмоцияны сәўлелендириўши атлықлар, атлықласқан келбетликлер, келбетликлер (инглис тилинде: *Fool, buddy, idiot, moron, silly, mad, bullshit, stupid, bloody, crybaby, beast, ungrateful, dirty, filthy* хәм басқалар; өзбек хәм карақалпақ тилинде: *иблис, жишли, нәмәрт, бийнамыс, уятсыз, ҳайяр, бийәдеп, бийпарасат, надан, тентек, жарамас, ақмақ, иймансыз, бийнамыс, ипас, ешек, жсыртқыш, нес, ҳарамы, шукирсиз, динсиз, душпан, қумарбаз, ҳайўан*) хәм метафоризацияға ушыраўшы ҳайўан атлары (инглис тилинде: *ass, swine, pig, dog, fox, ape, baboon, cat* хәм басқалар;

өзбек хэм каракалпак тилинде: *ешек, шошқа, ийт, тулки, маймыл, пышық тышқан* хэм б.), диний атамалар (*devil, witch, monster, жәдигөй, шайтан*) ислетиледи.

Өзбек тилиндеги қаратпа ағзаларда жаман мүнәсибетти сәўлелендириўши қуралларға сана сезими жоқ хаяллардың қарғыс сөзлери (өлгир, *жасамагыр* хэм б.), фейилге *-гур* қосымтасы қосылған келбетликлерде киреди. Бундай жағдайда келбетлик атлыққа айланады. Бундай лингвистикалық ўақыя инглис тилинде де бар болып, *-ard* (*bastard, drunkard, dullard*), *-ling* (*weakling* – күшсиз хайўанат), *-ster* (*hibster* – жили) суффикслери арқалы жасалады¹.

What did you say to me, *fool*? (David Robbins)

Get out of my way, *buddy*! (LDCE)

Trying to get yourself killed, *idiot*! (David Robbins)

Stay out of the middle of the road, *moron*! (David Robbins)

I am not talking of Webster, *silly* (N.Cecil).

You know what is this world made of, *bullshit* (Hailey).

Look, *pig*, I don't enjoy you (E.Albee).

I'll get away from you, *apes* (J.Updike).

Shut up, *swine*!

Сен одам эмассан, *ифлос*! (“Сўғдиёна” фильмидан)

Чиқ боғдан тезрок, торт қўлингни, *номард*,

Тоҳиржон тоғ бўлса, сен бир ҳовуч гард (С. Абдулла).

Эшшак, хей, *эшшак*, ўзингнинг жойинга ўтирсанг-чи, эшшаклар ҳам стулда ўтирадимми? (Б. Рахматиллаева)

Қани йўқолинглар, *ярамаслар*! (“Сўғдиёна” фильмидан)

Босқинчилик дард экан сизга, *йиртқичлар*!

Босиб қўяжакмиз бу дардингни! (Т. Тўла)

Ие, *аблах*, бошқа гап куриб қолдимми? (ЎТИЛ)

---

¹Muminov O.M. Lexicology of the English Language. –Tashkent: Mehridaryo, 2008. – P. 101.

Серка қилиб, сен боғлабсан бувамни,
Бу ишинга, *айёр*, бўлдинг гунохкор! (Ф.Йўлдош)
Аризангни ёзда, *баччагар*! (Ф. Ҳайит)
Йўқол кўзимдан, *беномус, сатанг* (М. Муҳаммедиева).

Яшамагур, нима қилиб кўйдинг!

Ўлгур, нега индамайсан!

Эй босқинчи, сен огоҳ бўл,

Дема ким кимдан ўтар (Ҳ. Худойбердиева).

Мышқы, ақмақ, жынаятшы сондайда боладыма? (“Сўғдиёна” фильминен.)

Шық бағдан тезирек, тарт қолыңды, *намэрт*,

Тахиржан таў болса, сен бир қысым топырақ (С. Абдулла).

Сол сумнан басқа жолдас қурып қалғанба, *жүўернемек*! (М. Рашидова)

Не дедин, *иймансыз*! (Ҳ. Худойбердиева)

Душпан, көр Гөрүғлының исин,

Кесип кетер сендейлердиң басын(Ф. Йўлдош).

Өлгир, неге индемейсең!

Ҳайўан, өзиңнен кетип қалыпсаң! (Мирмуҳсин)

Қарақалпақ тили англис тилинен парқы хайўанлардан (бөри, қасқыр) хэм сондай – ақ, жәниўарлар хэм де шыбын – ширкейлерден (шаян, жылан, гөртишқан) жаман мәнисте ислетиледи.

Солардан: *Ҳай, бөрилер*! Сөзлериңнен қайт. (Мирмуҳсин)

Әдетте англис тили өзбек тилинен парқы жаман мүнәсибетти сәўлелендириўши сөзлер алдынан **you** алмасығы ислетиледи. (*you bastard, you swine, you idiot, you silly, you fool, you brute, you devil, you oaf, you ass, rubbish*)хәмб.

Listen, *you bastard* (E.Segal).

You fool, how flattered you were (Th.Gaddis).

Was, *you clot* (M. Dickens).

Be off, *you oaf* (B. Shaw).

O, get out, *you idiot!* (B. Shaw)

You ass, what d'ye mean? (B. Shaw)

Жаман мүнәсибетти аңлатыўшы сөз бирикпеси менен сәўлеленген қаратпа ағзалар

Хәр уш тилдеде жаман мүнәсибетти сәўлелендириўши қаратпа ағзалардың сөз бирикпеси менен сәўлелениўи кең тарқалған. Бундай сөз бирикпелериниң көпшилигиниң орайы атлық болған сөз бирикпеси. Атлықтан алдын ямаса кейин жаман мүнәсибет ямаса эмоцияны сәўлелендириўши келбетликлер(қарақалпақ тилинде рәўишлер), (*evil, barbarous, foolish, brute, mad, rotten*) келеди.

Wake up and be ashamed of yourself, *you unfeeling sinful girl*, falling asleep like that, and your father hardly cold in his grave (B. Shaw).

Christopher Dudgeon, *you blatant idiot*. Give your full name (B. Shaw).

Get out. Get out, *you blithering baboon* (B. Shaw).

O barbarous Persian, hear my instruction (B. Shaw).

Get up, *you foolish man*, get up (B. Shaw).

Өзбекше мысаллар:

Балога учрагур, қуриб кетгур, ер ютгур, бўйинг лаҳатда чиригур, отинг ўчгур, ароқхўр, текинхўр, оқнадар, латтачайнар, надар лағнат/надаринга лағнат, эсипаст ҳәм б.

Қарақалпақша мысаллар:

Бәлеге ушырағыр, қурып кеткир, жер жутқыр, уйи жанғыр, атың өшгир, араққор ҳәм б.

Хой, *итдан тарқаган шайтонлар*, мени қўйиб юборинглар, -дея кичқирди Жавҳар (М. Исмоил).

Қурып кеткир, қайда жүрсен?

Бул сөз бирикпелериниң айырымлары клише (стеротип бирикпелер) болып, олар таяр ҳалында ислетиледи. Сол тәрәптен оларды шәртли рәўиште фразеологиялық бирикпелер десекте болады.

Хәр еки тилдиң аўызеки көринисинде вульгар сөзлер жаман мүнәсибетти сәўлелендириўши қаратпа ағзалар сыпатында ислетиледи. Бизге белгили, олар көркем әдебиятларда хәм сөзликлерде сәўлеленбейди.

3.3. Нейтрал мүнәсибет сәўлелендириўши қаратпа ағзалар

Нейтрал мүнәсибет дегенде, биз, жақсы хәм жаман болмаған, яғный қалыс болған мүнәсибетти түсинемиз. Бундай қаратпа ағзалар уш тилде де жүдә көп ушырайды. Нейтрал мүнәсибет сөз хәм сөз бирикпеси менен сәўлеленген болыўы мүмкин.

Нейтрал мүнәсибетти аңлатыўшы сөз бенен сәўлеленген қаратпа ағзалар

Бундай жағдайда сол қаратпа ағзаны сәўлелендириўши сөзлердин өзи мүнәсибетти аңлатпайтуғын, эмоцияны билдирмейтуғын, бирақ шахсты сәўлелендириўши сөзлер болыўы шәрт. Бундай сөзлер хәр уш тилдиң сөзлик қурамында жүдә көп.

Just do as I ask, please, *Sara*? (Flora Kidd)

How's that, *boy*? (D. Robbins)

Go ahead, *girls* (D. Robbins).

Understand any of this, *Nurse*? (D. Robbins)

Let it go, *man* (D. Robbins).

Hold your tongue, *woman*, ... (B. Shaw)

Sailor, you will disregard that order! (D. Robbins)

Tell me something, *Captain* (D. Robbins).

I am ready, *doctor* (D. Robbins).

Where are you, *Matthew*? (L. Adamson)

I like the way you played, *partner* (Hailey).

Hit me, hit me, *children* (Segal).

You won't get this book, *brother*!

Come by all means, *lad*. You'll be very welcome (A. Cronin).

Goodbye, *all* (B. Shaw).

Ўзбекше мысаллар:

Ўзингдан ўтар гап йўқ, *Тошўлат*,... (Мирмуҳсин)

Менинг тақдиримни кўриб бер, *фолбин* (Ф. Ҳайит).

Халойиқ, тур! (Ф. Ҳайит)

Сен азиз ва муқаддасан, *аёл* (Кўшиқдан).

Э, бўлмаган гап, *келин*! (Мирмуҳсин)

Билади, *овсин*, нега билмасин... (Мирмуҳсин)

- Ўғлингизнинг ёши нечада ўзи?

- Йигирма бешта, *доктор* (“Сўғдиёна” фильмидан).

Бемор, дориларингизни ичиб олинг (“Сўғдиёна” фильмидан).

Дада, айтинг, уларга айтинг, мени кўйиб юборишсин (“Сўғдиёна” фильмидан).

Қани, *болалар*, ҳамма синфга кирсин-чи (“Сўғдиёна” фильмидан).

Марҳамат, *қизлар* (“Сўғдиёна” фильмидан).

Ассалому-алайкум, *ойи* (“Сўғдиёна” фильмидан).

Ассалому-алайкум, *кеннойи* (“Келгинди куёв” фильмидан).

Олинг, *меҳмон* (“Келгинди куёв” фильмидан).

Ҳой, *йигит*, Америкали йигит сенмисан? (“Келгинди куёв” фильмидан)

Янга, болага жавр бўлибди (Мирмуҳсин).

Ҳой *қуда*, дўхтир нима дейди? (Мирмуҳсин)

Хафа бўлма, *Тошўлатова*! (Мирмуҳсин)

Жиян, ақлинг бўлса, кишининг бир тийинига хиёнат қилма (Ойбек).

Өзиннен жасырар гәп жоқ, *Тасполат*,... (Мирмухсин)

Биледи, *абысын*, неге билмесин... (Мирмухсин)

-Улыңыздың жасы нешеде өзи?

-Жигирма бесте, *доктор* (“Сўғдиёна” фильминен).

Наўқас, дәрилериңизди ишип алың (“Сўғдиёна” фильминен).

Қәне, *балалар*, хәмме классқа кирсин (“Сўғдиёна” фильминен).

Мәрхәмәт, *қызлар* (“Сўғдиёна” фильминен).

Ассаламу-әлейкум, *анажан* (“Сўғдиёна” фильминен).

Ассаламу-әлейкум, *кише* (“Келгинди куёв” фильминен).

Алың, *мийман* (“Келгинди куёв” фильминен).

Ҳай, *жигит*, Америкалы жигит сенбисең? (“Келгинди куёв” фильминен)

Жеңге, балаға жәбир болыпты (Мирмухсин).

Ҳай *қуда*, доктор не дейди? (Мирмухсин)

Нейтрал мүнәсибетти аңлатыўшы сөз бирикпеси менен

сәўлеленген қаратпа ағзалар

Нейтрал мүнәсибетти сәўлелендириўшы сөз бирикпелери системасындағы сөзлер я жақсы, я жаман мүнәсибетти сәўлелендирмейди. Соның ушында олар нейтрал деп аталады.

Инглис тилинен мысаллар:

Come on, *Navy man*.... (D. Robbins)

Life strikes again, *diver man*? (D. Robbins)

And ye, the *temple guard*! ... (B. Shaw)

Get out of my sight, *all of you* (D. Robbins).

Қарақалпақ тилинен мысаллар:

-Ҳай, *Жуман суўпының қызы*, жас баланы кеште қорқытпа. (М. Исмоил).

Ҳей, *халайық*!

Тыңлаң, жетсе! (Х. Худойбердиева)

Дуўаға қол ашын, *жәми адамзат* (Х. Худойбердиева).

Жақсы мүнәсибетти сәўлелендириўши, жаман мүнәсибетти билдириўши хәм нейтрал қаратпа ағзаларды сөйлеўде ислетиў статистикасын үйрениў максетинде биз Флора Кидтиң “Passionate Stranger”(London, 1981, 187 бет) китабын, Мирмуҳсинниң “Қиссалар” топламындағы (Ташкент, 1977, 187 бет) “Жамила”, “Тунги шахмақлар”, “Ақ мрамор”, “Қул” гүрриңлерин хәм Қ.Сайыпов хакқында еске тусириўлер китабын (Нөкис, 2012) салыстырып анализ қылдық. Салыстырыў анализиниң нәтийжелери төмендеги таблиңада бериледи:

Шығарманың авторы хәм аты	Жақсы мүнәсибетти сәўлелендириўши қаратпа ағзалар	нейтраль қаратпа ағзалар	жаман мүнәсибетти сәўлелендириўши қаратпа ағзалар	Қаратпа ағзалардың улыўма саны
Flora Kidd“Passionate Stranger”, Жәми 187 бет	47 (55%)	37 (43%)	2 (2%)	86 (100%)
Мирмуҳсин “Қиссалар”, Жәми 180 бет	122 (53%)	103 (45%)	4 (2%)	229 (100%)
Қ.Сайыпов хакқында еске тусириўлер китабы Жәми 160 бет	32 (59%)	21 (39%)	1 (2%)	54 (100%)

Таблицадағы санлардан көринип турғанындай, хәр үш тилде жаман мүнәсибетти сәўлелендириўши қаратпа ағзалар басқа түрлерге қарағанда кемирек ушырайды. Соныда айтып өтсек, англис, өзбек хәм қарақалпақ тиллеринде нейтрал мүнәсибетти сәўлелендириўши қаратпа ағзалар жақсы хәм жаман мүнәсибетти сәўлелендириўши қаратпа ағзаларға қарағанда сөйлеўде кең қолланылады. Демек, мүнәсибет сәўлелендириў бойынша англис, өзбек хәм қарақалпақ тиллериндеги қаратпа ағзалар бир–биринен кескин парық қылады.

ЖУЎМАҚЛАЎ

Қаратпа ағзалар улыўма тил билиминде универсал синтактикалық бирлик болып есапланады. Оған арналған диссертациялар, монографиялар хэм илимий мақалалар көп болыўына карамастан, қаратпа ағзаның атамасы, ўазыйпалары хэм айырым қәсийетлери, лингвокультурологик хэм мәдениятларара өзгешеликлери жетерлише изертленбеген.

Бизге белгили болған қаратпа ағза хаққындағы пикирлерди улыўмаластырып хэм раўажландырып, оның атамасы хэм ўазыйпалары төмендегише бөлиниўи анықланды.

Қаратпа ағза сөйлеўдеўш түрли атамада келиўи мумкин:

- Ғәрезсиз бир курамлы вокатив гәп (қаратпа ағза – гәп) атамасында;
- курамаластырылған гәп курамында ярым – предикатив синтактикалық бирлик атамасында;
- кирис гәп бөлеги атамасында.

Бул атамада келген қаратпа ағзалар өзлериниң мәнислери, интонациясы хэм олар кейниндеги ямаса алдындағы паузаның қысқа – узынлығы менен парықланады.

Қаратпа ағза көп ўазыйпалы синтактикалық хәдийсе болып, ол үш тилдеде төмендеги ўазыйпаларды орынлайды:

- 1) атаў (номинатив) ўазыйпасы;
- 2) сөйлеўши тыңлаўшы итибарын өз сөзине қаратыў ўазыйпасы;
- 3) баҳалаў ўазыйпасы;
- 4) перлокутив (тыңлаўшыға тәсир өткизиў) ўазыйпасы;
- 5) сөйлеў қаратылған шахсты идентификация қылыў ўазыйпасы;
- 6) итибар, хұрметти сәўлелендириў ўазыйпасы;
- 7) дейктик (көрсетиў)ўазыйпасы;
- 8) сезим – туйғыны сәўлелендириў ўазыйпасы;

9) социал басқарыў ұазыйпасы.

Әдетте бир қаратпа ағза бир ұақыттың өзінде бир неше ұазыйпаны орынлайды. Бул “ұазыйпалар синкретизми” деп қаралады. Бирақ бунда бир ұазыйпа басқаларына қарағанда зәрүр болыўы мүмкин. Қаратпа ағза бир ұақытта бир неше ұазыйпаны орынламасын, олардан бири, әлбетте, атаў ұазыйпасы болады.

Қаратпа ағзалар сөз хәм сөз бирикпеси менен сәўлеленеди. Қаратпа ағзаны аңлататуғын сөз атлық, атлықласқан келбетлик, келбетлик, атлықласқан рәўиш (өзбек хәм қарақалпақ тиллеринде), алмасықлар менен сәўлеленеди. Атлықлардың көпшилиги антропонимлер болып олар ишинде атлар кең тарқалған.

Қаратпа ағзалар бир қанша дереклерге байланыслы жағдайда гәптин басында, ортасында хәм ақырында қолланылады.

Статистикалық есаплаўларға қарап үш тилдеде препозитив қаратпа ағзалар басқа түрлерге қарағанда көп ушырайды. Олардан кейинги орында постпозитив хәм интерпозитив қаратпа ағзалар турады.

Қаратпа ағзалар шақырық, уран, буйрықларда, ораторлар сөйлеўинде, қутлықлаў хәм кеўил айтыў сөйлеўлеринде, хатларда препозитив жағдайда келеди.

Тилде нәрселер хәм ұақыяларды сәўлелендириўден тысқары оларға қарай мүнәсибетте билдириледи. Бунда қаратпа ағзаның әхмийети зәрүр, қаратпа ағзада сәўлеленген мүнәсибет үш түрли болыўы мүмкин: жақсы, жаман хәм нейтрал.

Жақсы мүнәсибетти сәўлелендириўши қаратпа ағзаларды екиге бөлиў мүмкин:

- 1) еркелетиўди сәўлелендириўши қаратпа ағзалар;
- 2) хұрметти сәўлелендириўши қаратпа ағзалар.

Олар саны, мәниси, структурасы, ислетилиўи тәрәпинен үш тилде жүдә үлкен парық қылады.

Өзбек хэм карақалпақ тиллери англис тилинен еркелетиў мәнисин сәўлелендириўши морфемалардың көплиги хэм рең – бәреңлиги менен парық қылады. Олардың көпшилиги жынысты(гендер) сәўлелендиреди.

Үш тилде де мазалы затларды сәўлелендириўши сөзлер көшпели мәнисте әдетте еркелетиў мәнисин сәўлелендиреди. (инглис тилинде *honey, sweetie, sugar*, карақалпақ тилинде *палым, набатым*).

Бундай жағдайларда мәнис қосыў хәдийсеси жүзеге келеди. Инглис тилинде набат сөзи болсада, ол еркелетиў мәнисин сәўлелендириў ушын қолланылмайды.

Инглис тилинде еркелеў мәниси *love, darling, sweetheart, child, eagle, handsome, beautiful, true*, карақалпақ тилинде *жаным, сүйиклим, айланайын, томпағым, гөззалым, қозышағым, мехрибаным, аппағым, периштем, гулим, ярым, шырағым*, сөзлери жәрдемінде де сәўлеленеди.

Хүрмет мәнисин сәўлелендириўши қаратпа ағзаларға келсек, олар тийкарынан сөз хэм сөз бирикпелери жәрдемінде сәўлеленеди.

Хүрмет мәнисин англис, өзбек хэм карақалпақ тилинде төмендеги сөзлер жәрдемінде сәўлеленеди: *dear, dearest, sir, gentleman, lady, mister, madam, miss, missis, excellency, God, brave*; *азизлар, амаки, ота, ака, ука, иним, болам, ўғлим, синғлим, қизим, хола, оғайни, кеннойи, келинпошиша, янга, хоним, хўжайин, биродар, жўралар, ўртоқ, тақсир, ҳазратим, оппоғойи, жигарлар, оллоҳ, жиян, парвордигор, олампаноҳ, эгам, қадрдон, ёронлар, қардошлар, қахрамон, паҳлавон, ботир, азамат, дадаси, онаси, опаси; азизлер, ата, балам, қызым, жеңге*. Өзбек хэм карақалпақ тиллерінде туўысқанлықты сәўлелендириўши сөзлерди бийтанысларға қарата қоллансақ, хүрмет мәниси пайда болады. Инглис тилинде бундай жағдай тек ғана **son** сөзи менен сәўлеленеди.

Инглис тилинде үлкен жаслы бийтаныс ер адамларға **sir**, ҳаялларға **madam**, жигитлерге **guy**, қызларға **young lady** деп мүрәжәт етиледі.

Инглис тилиниң өзбек хәм қарақалпақ тилинен парқы жаман мүнәсибетти сәўлелендириўши атлық ямаса атлықласқан сөз алдынан you алмасығы ислетиледи: (*you bastard, you swine, you idiot, you silly, you fool, you brute, you devil, you oaf, you ass, rubbish*) хәм т.б.

Хәр үш тилде жаман мүнәсибетти билдириўши қаратпа ағзалардын сөз бирикпеси менен сәўлелениўи кең тарқалған. Бунда компонентлерден бири әлбетте жаман мәнисти сәўлелендириўши сөзден пайда болған болыўы лазым.

Хәр үш тилдиң аўызеки көринисинде вульгар сөзлер жаман мүнәсибетти сәўлелендириўши қаратпа ағзалар сыпатында қолланылады. Олар көркем әдебиятларда хәм сөзликлерде берилмейди.

Нейтрал қаратпа ағзалар яки жақсы, яки жаман мүнәсибетти сәўлелендирмейди. Олар хәр үш тилде үлкен бөлимди пайда етеди

Мүнәсибетти сәўлелендириў бойынша инглис, өзбек хәм қарақалпақ тиллериндеги қаратпа ағзалар бир–биринен кескин парық қылады. Бул айырмашылық тамырлары инглис, өзбек хәм қарақалпақ халықлары мәденияты ортасындағы өзине сәйкесликке барып тақалады.

Хәзирги әмелий грамматика бойынша сабақлықларда қаратпа ағзаларға жүдә кем орын ажыратылған. Пикиримизше, жаңа жазылатуғын сабақлықларда, қолланбаларда оны кеңирек жарытыў зәрүр, себеби, хәзирги заман шет тилин оқытыў методикасында тек ғана тилди емес, сол арқалы үйренилип атырған халықтың мәдениятында өзлестирип алыў талап қылынбақта. Қаратпа ағзалар тили үйренилип атырған мәмлекет мәдениятының бир бөлегин сәўлелендиреди.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЯТЛАР ДИЗИМИ

Норматив хужжетлер:

1. Ўзбекистон Республикаси Конституцияси. Тошкент 2014.
2. Кадрлар тайёрлаш Миллий дастури//Ўқувчи маънавиятини шакллантириш. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 20 –55.
3. Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни//Ўқувчи маънавиятини шакллантириш. – Т.: Шарқ, 2000. – Б. 7–18.

Президент мийнетлери:

1. Ўзбекистон Республикаси биринчи Президентиниң 2012 жыл 10 декабрдеги ПҚ-1875-санлы “Шет тиллерди үйрениў системасын буннан былайда тереңлестириў ис илажлары ҳаққында”ғы Қарары.
2. Ўзбекистон Республикаси Президентиниң “2017-2021 жылларда Ўзбекистон Республикасын жәнede раўажландырыўдың Хәрекетлер стратегиясын” тастыйықлаў ҳаққында”ғы Пәрманы.
3. Ўзбекистон Республикаси Президентиниң 2017-жыл 20-апрелдеги ПҚ-2909-санлы “Жоқары билимлендириў системасын жәнede раўажландырыў ис-илажлары ҳаққында”ғы Қарары.

Тийкарғы әдебиятлар:

4. Абдурахманова А.К. Способы номинации лиц как отражение языковой картины мира в узбекском и русском языках. Автореф.дис. ... канд.филол.наук. –Ташкент, 2007. – 24 с.
5. Аитова Х.Р. Речевые этикетные формулы обращения к собеседнику (на материале русского и английского языков). Автореф.дис. ... канд.филол. наук. –Тюмень, 2003. –22 с.
6. Акбарова З.А. Ўзбек тилида мурожаат шакллари ва унинг лисоний тадқиқи: Филол.фан. номз. ...дис.автореф. –Тошкент, 2007. –23 б.
7. Аль-Кадими Т.Т. Обращение в современном русском языке. Автореф.дис. ... канд.филол. наук. – Баку, 1968. – 19 с.

8. Аракин В.Д. Сравнительная типология английского и русского языков. –Л.: Просвещение, 1979.–259 с.
9. Аҳмедова Н.Ш. Ўзбек тилида мурожаат бирликларининг семантик-коннотатив тадқиқи. Филол.фан.номз. ...дисс.автореф. –Тошкент, 2008. –25 б.
10. Аҳмедова Н.Ш. Ўзбек тилида мурожаат бирликлари.–Тошкент, 2009.–92 б.
11. Бабайцева В.В., Максимов Л.Ю. Современный русский язык. ч. III. – М.: Просвещение, 1981. –271 с.
12. Бегматов Э.А. Ўзбек исмлари маъноси: (Изоҳли луғат). – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2007. – 608 б.
13. Бошмонов М.Б. Содда гапларнинг ундалма, кириш ва ундовли шакл ўзгаришлари // Тил ва адабиёти таълими. №4. 1998. –Б. 43-47.
14. Валгина Н.С. Синтаксис современного русского языка. –М.: Высшая школа, 1978. –439 с.
15. Ван Ц. Обращение в типологически различающихся языках. Дис. ...канд.филол.наук. (сокр. электр. версия). – Волгоград, 1996. – 237 с.
16. Велтистова А.В. Обращение в современном английском языке (в сопоставлении с русским). Автореф.дис. ... канд.филол.наук. –М., 1964. –28 с.
17. Влахов С., Флорин С. Непереводимое в переводе. –М.:Международные отношения, 1980. –352 с.
18. Воробьёв В.В. Лингвокультурология. Теория и методы.–М.,1997.–331с.
19. Газиева Г.А. Обращение как коммуникативная единица языка (на материале современного английского языка). Дис. ...канд.филол.наук. – Ташкент, 1988. –210 с.
20. Гак В.Г. Сравнительная типология французского и русского языков. –Л.: Просвещение, 1977. –300 с.

21. Гольдин В.Е. Обращение: теоретические проблемы. –Саратов: Изд. Саратовского университета, 1987. –128 с.
22. Гуломов А.Ф., Асқарова М.А. Ҳозирги ўзбек адабий тили. Синтаксис. –Тошкент: Ўқитувчи, 1987. –256 б.
23. Дмитриева Л.К. Обращение и вводный компонент. Автореф.дис. ...канд. филол.наук. –Л., 1976. –23 с.
24. Дорофеева И.В. Английское обращения в системе языка и в дискурсе. Дис. ...канд.филол.наук. (сокр. электр. версия). –Тверь, 2005. –166с.
25. Ильина С.С. Обращение в сингапурском варианте английского языка. Дис. ...канд.филол.наук. (сокр. электр. версия). –Владивосток, 2005. –217 с.
26. Кузмичева В.К. Интонация обращения в современном русском литературном языке. Автореф.дис. ...канд.филол.наук. –Киев, 1964. –27 с.
27. Липатова М.К. Обращение как средство выражения эмоциональной оценки в современном французском языке. Автореф.дис. ...канд.филол. наук. –М., 1984. –17 с.
28. Марголина Ц.З. Интонация обращения в современном немецком языке. Автореф.дис. ...канд.филол. наук. –Минск, 1978. –24 с.
29. Маслова В.А. Лингвокультурология (учебное пособие) –М.: Академия, 2001. –208 с.
30. Минина О.Г. Обращение в современном английском языке, Коммуникативно-прагматический аспект. Дис. ...канд. филол. наук. (сокр. электр. версия). –Белгород, 2002. –203 с.
31. Митали С. Обращение как элемент русского речевого этикета в сравнении с бенгальским. Дис. ...канд.филол. наук. (сокр. электр. версия). –Москва, 2001. –158 с.
32. Оликова М.А. Обращение в современном английском языке. –Львов: Вища шк., 1979. –84 с.

33. Пешковский А.М. Русский синтаксис в научном освещении. Изд. 7-е. –М., 1956. –512 с.
34. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике, Т.1-2. М., 1958.–536с.
35. Почепцов Г.Г. О языковой ментальности // Вопросы языкознания. №3. – М., 1990. –С. 110-122.
36. Проничев В.П. Синтаксис обращения (на материале русского и сербохорватского языков). –Л.: ЛГУ, 1971. –87 с.
37. Рахматиллаева Б.Х. Этикетные формы обращения и привлечения внимания в современном русском языке (в сопоставлении с узбекским). Дис. ... канд. фил. наук. –Ташкент, 1992. –210 с.
38. Рашидова М. Ўзбек тилидаги лақабларнинг лексик-семантик ва услубий хусусиятлари. – Тошкент: Iqtisod-moliya, 2008. – 76 б.
39. Руднев. А.Г. Синтаксис осложненного предложения. –М., 1963.–298с.
40. Русская грамматика. Ч. II. –М. 1988. –383 с.
41. Рыжова Л.П. Обращение как компонент коммуникативного акта. Автореф.дис. ... канд.филол.наук. –Калинин, 1982. –14 с.
42. Сайфуллаев Р.Р. Обращения в современном узбекском языке. Автореф. дис. ... канд.филол.наук. –Самарканд, 1959. –17 с.
43. Сайфуллаев Р.Р. Ҳозирги ўзбек адабий тилида ундалма. Филол. фан. номз. ...дис. –Самарканд, 1959. –149 б.
44. Самигова Х.Б. Инглиз ва ўзбек тилларида эркалаш функционал-семантик майдони. Филол. фан. номз. ...дисс.автореф. –Тошкент, 2010. –24 б.
45. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. –300 б.

46. Саркар Митали. Обращение как элемент русского речевого этикета в сравнении с бенгальским. Дис. ... канд. филол. наук. (сокр. электр. версия). – Москва, 2001. –158 с.
47. Сейтжанов Ж., Алланиязова А. «Комплексный подход к изучению обращений в разносистемных языках». Муғаллим ҳам узликсиз тәлим илмий методикалық журналы. №2. Нөкис, 2014. –Б.93-94.
48. Силис Я.Я. Семантика вариативных форм обращений в английском и латышском языках. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Л., 1979. –20 с.
49. Торсуев Г.П. Фонетика английского языка. –М., 1950. –310 с.
50. Чеснокова О.С. О коммуникативно – семантических функциях обращения (на материале русского и испанского языков) // Коммуникативно-функциональная лексика и грамматика языковых единиц. –М.: УДН, 1987. –С. 55-59.
51. Шахматов А.А. Синтаксис русского языка. –Л., 1941. –620 с.
52. Юдкин И.Е. К вопросу об обращении. (Морфологическая и синтаксическая природа обращения в современном русском языке). Автореф. дис. ... канд. филол. наук. –Тбилиси, 1956. –22 с.
53. Юсупов У.К. Теоретические основы сопоставительной лингвистики. –Ташкент: Фан, 2007. –135 с.
54. Юсупов Ў.Қ., Сейтжанов Ж.Е. Турли тиллардаги ундалмалар ўртасидаги лингвокультурологик ўхшашликлар ва фарқлар ҳақида // Бўлажак чет тил ўқитувчисини касбий йўналтириш технологияси (илмий-амалий конференция материаллари). –Тошкент: ТДПУ, 2009. –Б. 291-296.
55. Abduazizov A.A. Tilshunoslik nazariyasiga kirish. –Toshkent: Sharq, 2010.–176 b.
56. Brown R., Ford M. Address in American English. // Journal of abnormal and social psychology. № 62. 1961. –P. 375-385.
57. Eminovich C.A. The Intimacy of address: Friendship Markers in children's social play. // Language in society. № 10. 1981. –P. 189-199.

58. Ervin-Tripp S.M. Sociolinguistic Rules of Address // Sociolinguistics, – Harmondworth, 1972. –P. 225-240.
59. Franklin J. A Dictionary of Nicknames. –London, 1962. –386 p.
60. Muninov O.M. Lexicology of the English Language. – Tashkent: “Mehridaryo”, 2008. – 160 p.
61. Slobin I., Miller S.L., Porter L.W. Forms of Address and Social Relation in Business organization. // Journal of Personality and Social psychology. №8. 1968. –P. 289-293.
62. Yusupov U., Mengliev B. Modern Uzbek language. –T.: «Adabiyot uchqunlari», 2017. –263 p.

Пайдаланылган интернет сайтлары

- a. www.krugosvet.ru/articles/69/1006978/print.htm
- b. www.rus.1september.ru/2001/07/4.htm
- c. www.izvestia.ru/world/article38531
- d. www.banushkin.temator.ru/lingua/home
- e. www.yandex.ru/article/syntax/address/5643.htm